

VARIA

III

**Materiály z III. kolokvia mladých jazykovedcov
(Modra—Piesok 2.—3. XII. 1993)**

**Zostavili
Mira Nábělková
Pavol Odaloš**

**Bratislava — Banská Bystrica
Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela
1994**

Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV

Bratislava

Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela

Banská Bystrica

Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
Bratislava
Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela
Banská Bystrica

Vedecký redaktor
PhDr. Ivor Ripka, CSc.

Recenzent
Prof. PhDr. Ján Horecký, DrSc.

Obsah

Ivor Ripka: Úvodné slovo	5
Andreas Späth: Imperatívna veta v slovenčine	7
Marta Bystrianska: Slovtvorné alternácie pri bezpríponovom tvo- rení deverbatívnych substantív	12
Emil Páleš: Proces premeny obsahu na formu. Sedemstupňový algo- ritmický model	22
Vladimír Patráš: Metatextovosť ako jazykovo-kompozičný princíp (A. Solženicyn: <i>Súostrovie GULAG</i>)	27
Jana Sejáková: Vnútny svet človeka a jazyk	32
Tatiana Mišuková: Analýza poviedok z projektívneho testu The- matic Apperception Test podľa morfológie rozprávok Vladimíra Proppa	38
Miroslav Popper: Niektoré psychologické aspekty interpretácie vybraných modálnych slovies	43
Juraj Rusnák: Úvahy o ruptúrach v štruktúre lexiky básnického textu	51
Vladimír Garjanski: Interpretácia. Túžba po pravde	54
Juraj Briškár - Juraj Rusnák: O kamuflovaní v textových a netex- tových prejavoch	60
Jekaterina Zenovič: Niektoré aspekty prekladu slovenských reálií so ruštiny	62
Marián Groma - Jozef Štefánik: Bilingvizmus alebo semilingviz- mus?	68
Eva Schneiderová: Je komunikace mezi rodiči a dětmi dialogem?...	73
Pavol Odaloš: Televízna a billboardová reklama na Slovensku	78
Josef Šimandl: K dotazníkovým metodám při výzkumu jazykového povědomí	84
Sibyla Mislovičová: Špecifiká športových komentárov v televízii	89
Lubor Králik: Z jazyka slovenského piesňového folklóru	95
Karel Vondrák: Archivní prameny jako zdroj poznání regionálních zvláštností vývoje spisovného jazyka	101
Miloš Smatana: Hláskoslovie rajeckého nárečia (Sociolingvistický pohľad)	106
Iveta Šlabjarová: Valaská Belá. K hláskosloviu belianskeho nárečia..	114
Alexandra Rajčanová: Kategória ustálenosti v historickom frazeo- logickom fonde	119

Vážení přítomní, milí mladí přátelia,

úprimne Vás všetkých vítam na III. kolokviu mladých jazykovedcov, ktoré sa už tradične v pozdnej jeseni schádza v tomto obrodzujúcom malo karpatskom prostredí. Pri jeho príprave i technickej organizácii sme sa usilovali využiť poznatky i podnety získané pri predchádzajúcich dvoch stretnutiach s Vami. Výbor Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV s uspokojením konštatoval, že pôvodný — nesporne perspektívny — zámer vytvoriť pre mladú generáciu priestor na prezentáciu vlastných výskumných výsledkov, na neformálnu diskusiu a nadviazanie pracovných i osobných kontaktov, sa pri jeho konkrétnej realizácii ďalej precizoval i rozširoval. Naše stretnutia získavajú interdisciplinárny charakter, čoraz viac prichádzajú medzi nás aj zástupcovia zahraničných pracovísk. Aj tohoročný program dokazuje, že naše rokovanie bude mať viaceré dimenzie, dokumentujúce široký výskumný záber nastupujúcej generácie.

Organizátorom podujatia sa opäť podarilo pripraviť a vydať zborník príspevkov z minuloročného kolokvia. Pokladajte, prosím, *Varia II* za svoj zborník, usilujte sa o ňom referovať a nachádzajte v ňom inšpiráciu do ďalšej práce.

Otváram rokovanie III. kolokvia mladých jazykovedcov, ktoré sa v tomto roku schádza aj vďaka spoluorganizátorstvu Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV, a želám mu úspešný priebeh.

Modra—Presok 2. decembra 1993

PhDr. Ivor Ríпка, CSc.
predseda SJS pri SAV

ZU BESONDERHEITEN DES IMPERATIVSATZES DARGESTELLT AM SLOWAKISCHEN

Andreas Spath

Lipska univerzita

Moderne Arbeiten zum Satzmodus untersuchen das Verhältnis von Satztyp und Satzmodus. Der Satztyp ist eine formal grammatische Struktur eines Ausdrucks vom Typ Satz, dessen Komposition seiner Teilausdrücke ein Anwendungspotential begründet, das durch den Satzmodus ausgedrückt wird, der das semantische Gegenstück zum Satztyp darstellt (BRRZ, 1992, 1-2). Als satztypbildende Merkmale gelten nur strukturelle Merkmale, d. h. formale grammatische Mittel, die lediglich über eine strukturelle Bedeutung verfügen und die bei Anwendung auf einen Äußerungskontext eine Sprechereinstellung nichtpropositional repräsentieren. Während für andere Satzmodi (Deklarativ, Interrogativ und eventuell auch Optativ) neben dem Modus verbi auch die kategoriale Füllung, das Vorkommen von *w*-Elementen, topologische Merkmale der Verbposition bzw. Vor- und Nachfeldbelegung sowie die Intonation den Rang relevanter grammatischer Merkmale für die Satztypisierung haben, konstituiert sich der Imperativsatz als Formtyp allein aus der Evidenz des morphologischen Imperativs und der daraus resultierenden Subjektlosigkeit. Diesem Formtyp entspricht ein bestimmter Funktionstyp mit einem entsprechenden Anwendungspotential. Der Imperativsatz trägt hierbei konstant eine direktive Defaultfunktion.

Wenn dem Imperativ der direktive Illokutionstyp als Defaultbezug zukommt, so setzt das voraus, daß die satztypbildenden Merkmale des Imperativsatzes die Funktion eines Einstellungsspezifikators haben, der es einem Sprecher ermöglicht, eine kognitive Einstellung zum propositional repräsentierten Sachverhalt auszudrücken, die sich aus den Erfüllungsbedingungen für Imperative ergibt. Diese propositionale Grundhaltung ergibt sich aus den satztypspezifizierenden Merkmalen. Sie kann jedoch weiter differenziert sein, wenn sich die Sprechereinstellung aus den Bedeutungen weiterer Teilausdrücke des Satzes ergibt. Der Satzmodus ist zwar mit der strukturellen Bedeutung der satztypbildenden Merkmale des Imperativsatzes als Anwendungspotential bereits fixiert, jedoch modifizieren weitere sprachliche Mittel die Sprechereinstellung zum propositionalen Gehalt. Es handelt sich hierbei um propositionale und nichtpropositionale Mittel, die nicht als relevante Merkmale für die Herstellung des Defaultbezuges gelten, jedoch das illokutive Potential des Satztypes eingrenzen. Zu diesen Mitteln gehören auf nichtpropositionaler Ebene Modalpartikeln und der Verbaspekt sowie

Satzadverbiale als propositionale Mittel der Sprechereinstellung. Daher kann in satztypisierende und einstellungsmodifizierende Mittel unterschieden werden.

Für die Typisierung des Imperativsatzes ist die Evidenz des morphologischen Imperativs hinreichend. Weitere Satztypmerkmale wie die kanonische Subjektlosigkeit sind eine Konsequenz aus dem Wirken des morphologischen Imperativs. Die Subjektlosigkeit gilt für den Imperativsatz als universales Satztypmerkmal. Als Erklärung für dieses Merkmal finden sich in der Literatur verschiedene Ansätze, von denen zwei relevant erscheinen.

Wunderlich (1984, 100) geht davon aus, daß die Nominativ-NP eines Satzes dann getilgt werden kann, wenn die C-Position eines Satzes mit den Merkmalen [+finit, +imp] ausgezeichnet ist. Für den Fall, daß die Nominativ-NP nicht getilgt wird, tritt ein Pronomen auf, das den Kontrastakzent erhält. Eine Konsequenz aus der Tilgungsthese Wunderlichs ist die gleichzeitige Tilgung der externen Theta-Rolle. Betrachtet man aber Imperativsätze mit Subjektkontrolle und Reflexivum, so wird evident, daß die externe Theta-Rolle des imperativischen Verbs Bindungs- und Kontrollbeziehungen eingehen kann.

- (1) „Ráče počkat!“
 „Ráče, [PRO_i počkat]!“

- (2) „Hanbi sa!“

Daher kann die Tilgungsthese keine adäquate Lösung für die Subjektlosigkeit des Imperativsatzes sein.

Rosengren (1992a, 19, 1993b, 16) erklärt die kanonische Subjektlosigkeit des Imperativs mit der These der blockierten externen Theta-Rolle. Hier geht es darum, daß der Imperativ aufgrund seiner Verwendungsbedingungen kein strukturelles Subjekt benötigt. Der Imperativ zeichnet sich durch die Besonderheit aus, daß der Sprecher den von der Proposition bezeichneten Sachverhalt auf den Adressaten bezieht und somit einen Anredebezug herstellt. Somit verfügt der Imperativ über die illokutionsdeiktische Kategorie des Adressaten (siehe Liedtke 1993, 67). So erklärt Rosengren (ebd.) die Subjektlosigkeit des Imperativs damit, daß der Sprecher den Bezug zum Adressaten bereits im Lexikon herstellt, so daß das Subjekt des Imperativs morphologisch inkorporiert ist. Damit ist auch erklärt, weshalb das Matrixverb des Imperativsatzes Bindung und Kontrolle eingeht, da die externe Theta-Rolle zwar blockiert ist, aber nicht getilgt.

Die syntaktische Blockierung der externen Theta-Rolle setzt voraus, daß bereits im Lexikon entsprechende morphologische Operationen stattfinden, die Rosengren (ebd., 25) folgendermaßen beschreibt:

(3)

- a +imp +2ps α pl
 b $\lambda P \lambda e [x \leq ty [ADRESSA1 y]] [P x e]$
 +V
 (Rosengren 1993b 25)

Dabei wurde die externe Theta-Rolle bereits im Lexikon durch funktionale Komposition blockiert. Der Adressat ist eine definite Individuenmenge. Wendet man diese Operation auf ein Verb an, so ergibt sich für den Imperativ folgende semantische Repräsentation entsprechend des Lexikoneintrags für das jeweilige Verb:

(4) „Spi!“

- a /spa-/ $[-N, +V], \lambda x \lambda e [e \text{ INST } [x [\text{SLEEP}]]]$
 b /-i_{+imp}/ $\lambda P \lambda e [x \leq ty [ADRESSAT y]] [P x e]$
 c. $\lambda P \lambda e [x \leq ty [ADRESSAT y]] [P x e] (P)$
 $\lambda e [x \leq ty [ADRESSAT y]] [x e] [\lambda x \lambda e [e \text{ INST } [x [\text{SLEEP}]]]$
 $\equiv \lambda e [x \leq ty [ADRESSAT y]] [e \text{ INST } [x [\text{SLEEP}]]]$

Durch q-Bindung wird die referentielle q-Rolle (le) durch den Satzmodusoperator gebunden, der ein hinsichtlich der Kategorien Möglichkeit und Notwendigkeit parametrisierter Modaloperator ist (Rosengren, 1993: 21).

- d. $\lambda P [MO_{m/n} [\exists e [P e]]]$
 e. $\lambda P [MO_{m/n} [\exists e [P e]]] (P)$
 $MO_{m/n} [\exists e [\lambda e [x \leq ty [ADRESSAT y]] [e \text{ INST } [x [\text{SLEEP}]]] e]$
 $\equiv MO_{m/n} [\exists e [x \leq ty [ADRESSAT y]] [e \text{ INST } [x [\text{SLEEP}]]]$

In markierten Strukturen jedoch, können Nominativ-NPn auftreten, die den Adressaten explizieren.

- (5) „Dievka moja, ty čuš a nestar sa, keď sa chlapi zhovárajú,“
 (Timrava, zit. nach MSJ)
 (6) „Mamka, mamka, len si vy dobre v chalupe bývajte, varte, pečte, aj uškom pokývajte, aby vám bolo veselšie!“
 (Cíger-Hronský)

Hier ist zu unterscheiden, ob der Adressat oder der Handelnde genannt wird. Diese illokutionsdeiktischen Kategorien werden einerseits durch Vokativphrasen ausgedrückt, soweit der Adressat der Handlung genannt wird, wie in den Vokativphrasen der Sätze (5) und (6). Wird der Handelnde genannt, so sind die entsprechenden Pro-nominalausdrücke in die phonologische Satzstruktur integriert, die als Subjekt-substitute gelten. Diese Ausdrücke sind von Subjekten zu unterscheiden, da die blockierte externe Theta-Rolle kein Subjekt zuläßt und zwischen Subjektsubstitut und Verbum finitum auch keine Kongruenzbeziehung besteht (siehe (8), (9) und (10)). Somit ist ihr syntaktischer und morphologischer Status zu klären.

(7) „Píšte **všetci** modrým perom!“
(skup. Bez ladu a skladu)

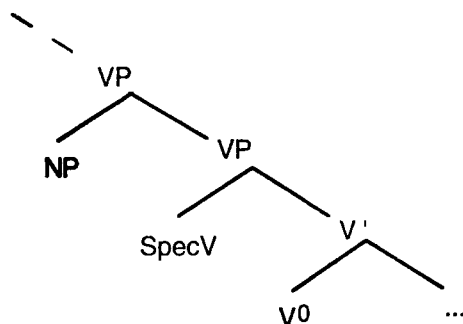
(8) „**Nikto** neustupujte!“

(9) „**Každý** mi prineste vedro vody!“

(10) „Vypnite **niekto** to radio!“

Svobodová (1984) legt für die sententielle Integration der Subjektsubstitute die postinitiale Position der Enklitika zugrunde. Allerdings sind Subjektsubstitute lediglich in die phonologische Satzstruktur integrierbar und nicht in die syntaktische, da sie nicht Teil der Argumentenstruktur eines Verbs sind. Sie sind nach (Rosengren, 1993b: 19, 26) Adjunkte an die VP (Rosengren, 1992) und stehen außerhalb der Valenz des Verbes.

(11)

Als Subjektsubstitute kommen Personalpronomina der 2. Person, sowie Exhaustiv-, Negativ- und Indefinitpronomina vor. Die Inkongruenz und der Status der Subjektsubstitute drängt die Frage auf, welcher Kasus diesen Elementen durch welche Kategorie vererbt wird. Dem morphologischen Paradigma nach handelt es sich um Nominative. Der Nominativ ist jedoch struktureller Kasus, der dem Subjekt vererbt wird. Andererseits verfügen die Pronomina in ihren Paradigmen über keine autonome Vokativform. In archaischen Vorkommen findet man allerdings noch phonologisch integrierte Vokative.

(12) „Bože ho osláv!“
(zit. MSJ)

Der Nominativ wird im Slowakischen als Ersatzform für den unproduktiven Vokativ verwendet, so daß Subjektsubstituten anstelle des Vokativs der Nominativ zugewiesen wird, wobei es sich um phonologisch integrierte Vokativphrasen handelt, die Adjunkte an VP sind.

An dieser Stelle müssen noch einige Fragen offen unbeantwortet bleiben. So muß die Kasuszuweisung der Subjektsubstitute sowie die Bewegungen des finiten Verbs genauer untersucht werden. Um das Wirken der blockierten externen Theta-Rolle zu erklären, sind weitere Aussagen zur Bindungstheorie im Slowakischen notwendig, ebenso für die Syntax des slowakischen Satzes, wofür gegenwärtig noch keine vollständigen Lösungen vorgeschlagen werden können.

Literatur

- BRRZ = Brand, M. / Reis, M. / Rosengren, I. / Zimmermann, I. (1992) Satztyp, Satzmodus und Illokution. In Rosengren (1992) 1-90.
- Liedtke, F. (1993) Imperativsatz, Adressatenbezug und Sprechaktsdeixis. In Rosengren (1993) 49-126.
- Meibaur, J. (1987) Probleme einer Theorie der Satzmodi. Linguistische Arbeiten 180. Tübingen.
- MSJ = Morfológia slovenského jazyka. Bratislava, 1966.
- Rosengren, I. (1992a) Zur Grammatik und Pragmatik des Imperativsatzes. Mit einem Anhang zum Wunschsatz. Sprache & Pragmatik 28. Lund.
- Rosengren, I. (Hrsg.) (1992b) Satz und Illokution. Band 1. Linguistische Arbeiten 278. Tübingen.
- Rosengren, I. (Hrsg.) (1993a) Satz und Illokution. Band 2. Linguistische Arbeiten 279. Tübingen.
- Rosengren, I. (1993b) Imperativsatz und Wunschsatz - zu ihrer Grammatik und Pragmatik. In Rosengren, I. (1993a) 1-47.

Sgall, Petr (1979) Vokativ jako sémantická složka výpovědi. In Otázky slovenské syntaxe IV/1 Brno 107 - 109

Stickel, G (Hrsg.) (1984) Pragmatik in der Grammatik Dusseldorf

Svobodová, J (1984) Pozice vokativních elementů a jejich typy v českých imperativních větách. In Jazyk, Literatura, Umění 88 Praha 3 - 24

Wunderlich, D (1984) Was sind Aufforderungssätze? In Stickel, G (1984) 92 - 177

Zimmermann, I (1993) Zur Syntax und Semantik der Satzeinbettung. In Rosen-gren, I (1993) 231 - 251

Slovotvorné alternácie pri bezpríponovom tvorení deverbatívnych substantív

Marta Bystrianska

Filozofická fakulta UPJŠ, Prešov

Príspevok prináša opis jedného výseku slovotvorného systému sloven-ského jazyka, na ktorom sa pokúsime ukázať súčinnosť formálnych a obsa-hových prvkov v slovotvornom procese, ako aj odraz tejto všeobecnej záko-nitosti jazykového systému vo formálnej identite či odlišnosti motivantov a motivátov a v dynamických tendenciách v sémantike motivovaných slov.

Konkrétne nám šlo o zistenie produktivity všetkých typov vokalických, konsonantických a vokalicko-konsonantických alternácií pri tvorení dever-batívnych substantív tzv. bezpríponovým slovotvorným postupom v sloven-čine. Vychádzali sme zo súboru takto tvorených slov zachytených v *Retro-grádnom slovníku slovenčiny* (Mistrík, 1976), ktorý sme spracovali metódou synchronnej kvalitatívno-quantitatívnej analýzy.

Praktické ťažkosti s vymedzením relatívne konečného počtu derivátov a potreba zdôvodnenia koexistencie istých javov nás prinútili hlbšie sa zamyslieť nad metodologickými problémami zásadného charakteru, ktoré musí brať do úvahy každá práca z oblasti derivatológie. Jedným z nich je vzťah genetickej a synchronnej motivovanosti. Striktné rozlišovanie syn-chronného a diachronného aspektu je spojené s nástupom štrukturalizmu a s teoretickými úvahami F. de Saussura v *Kurze všeobecnej lingvistiky* (1989). F. de Saussure podčiarkuje, že zasahovanie časového faktoru je schopné spôsobiť lingvistike špecifické ťažkosti a vedu privádza pred dve absolútne protichodné cesty.

Zaujímavé sú v tomto smere názory F. Čermáka v poznámkach k české-mu prekladu *Kurzu* (op. cit., s. 396–397). Prekladateľ s priznaním istých protirečení rehabilituje pôvodné autorove závery saussurovský protiklad

medzi synchroniou a diachroniou je protikladom hľadísk, má metodologickú povahu a týka sa skúmajúceho a jeho objektu. Teda nie súboru vecí, ktorými sa skúmajúci zaoberá, skúmajúci človek stojí stále pred jediným jazykovým obdobím, keď reč nepretržite implikuje vybudovaný systém i vývoj zároveň. Synchronný či diachronný nie je jazyk, ale prístup k nemu, t. j. veda o jazyku.

Z hľadiska našej témy je dôležité spomenúť problematiku smeru slovo-tvornej motivácie. Na presnejšie vymedzenie slovotvorných alternácií je nevyhnutné určiť východisko motivačného vzťahu (resp. viacerých motivač-ných vzťahov), a tým aj východiskový člen alternačnej dvojice (alternačné-ho radu).

Na zaradenie substantíva do inventára nami skúmaných slov je rozho-dujúca jeho odvodenosť od slovesa. Existujú však mnohé sporné prípady, keď je smer slovotvornej motivácie opačný alebo nejednoznačne identifikovateľ-ný. Ide hlavne o slovesá, ktoré nevyjadrujú dej v zmysle činnosti, a o slove-sá, v ktorých je paciens deja implicitne vyjadrený priamo v deji. Smer slovo-tvornej motivovanosti vo dvojici stavové sloveso — abstraktné substantívum označujúce isté životné stavy a pocity určujeme ako vzťah verbum → sub-stantívum. Stav chápeme v zmysle kategóriálneho lexikálneho významu ako hraničnú entitu medzi príznakom a samostatne chápanou substanciou.

Do nášho uvažovania sme nezaradili prevzaté substantíva typu *atak*, *apel*, *kontrola*, *alarm*, *analýza*, *galop*, *šturm*, od ktorých sa tvoria slovesá produktívnym formantom -ova(t). Medzi dejové mená však zaraďujeme slová *ligot* ← *ligotať sa*, *šramot* ← *šramotiť*, *džavot* ← *džavotať* a pod., ktoré sú odlišné od typu s formantom -ot: *buchot*, *bekot*, *blkot*, *mekot*, *cvakot*. Tieto deverbatíva sú odvodené od základových slovies patriacich do reprodukčnej onomaziologickej kategórie a opierajúcich sa o zvukomalebné citoslovciá: *bé* → *bečať* → *bekot* → *bekotať*, *buch* → *búchať* → *buchot* → *buchotať*. Slo-vesá *bekotat*, *buchotať* považujeme za sekundárne, desubstantívne. Nie však pri type *ligot*, kde základové primárne slovesá neexistujú. Pripúšťame tu však i inú možnú interpretáciu.

Osobitnú pozornosť si zasluhuje výber motivujúceho slova pri deverba-tívach, v ktorých fundujúcim slovom je bezpredponové sloveso.

Ak v štruktúre $Z_v + -R_m$, $Z_v + -R_f$, $Z_v + -R_n$, pričom $Z_v \rightarrow \text{Pref}(cv/c) + K_v$, $\text{Pref}(cv/c)$ predstavuje sémanticky prázdny člen, netvoriaci súčasť slovo-tvorného významu odvodeného slova, ide o *analogický derivát nádrž* je „to, v čom sa drží voda“, *pokrm* je „to, čím sa kŕmi“, *omyl* je „to, keď sa niekto mylí“. Podobné sú slová *nájazd*, *úpal*, *úkon*, *počin*, *výčap*, *ústrk* atď. Analo-gický derivát nemožno vzťahovať ku prefixálnemu slovesu buď preto, lebo chýba (verbá *ukonať*, *ustrčiť* neexistujú) alebo preto, lebo to nedovoľuje odlišná sémantika oboch slov (*nájazd* — *najazdiť*, *úpal* — *upáliť*). Morfe-matická a slovotvorná stavba takýchto derivátov je zhodná so štruktúrou pra-

videlne fundovaných odvodenín, preto sa do slovnej zásoby jazyka zaraďujú na základe paradigmatickej analógie (Furdík, 1970)

Ak Pref(cv/c) nie je sémanticky prázdny členom a slovotvorná parafráza motivovaného substantíva zahŕňa i sémantiku prefixu, ide o prefixálno-konverzné deriváty *podrast* — „to, čo rastie pod niečím“, *predkrm* — „to, čo sa je pred kŕmením“, *posled* — „to, čo nasleduje po niečom“, ďalej *náhľad*, *výhľad*, *výpad*, *nadjazd*, *podchod*, *poilesk*

Medzi analogickými a prefixálno-konverznými derivátmi nie je ostrá hranica. Na zaradenie slova do jedného alebo druhého typu má vplyv sémantika predpony, ktorá sa môže meniť podľa významových posunov v jednotlivých odvodených slovách (syntagmatický aspekt) alebo nadobudne nový význam na základe uplatnenia vo viacerých analogických derivátoch (paradigmatický aspekt)

Uvedené dva typy derivátov odlišujeme od desubstantívnych substantív utvorených čistou prefixáciou (*dokázať* → *dôkaz* → *protidôkaz*, podobne *medzijazda*, *predohra*, *protireč* atď.) V ich slovotvornom význame je v rovnakej miere zastupený význam predpony i substantíva

Vyššie sme spomenuli, že dôležitým momentom na identifikáciu príznakového a nepríznakového člena alternatívnej dvojice (radu) je výber motivujúceho slova a s ním spätá jednosť a viacnásobnosť bezprostrednej motivácie (bližšie o termínoch pozri Uluchanov, 1977). Rozhraničenie motivačnej jednosti a viacnásobnosti spočíva vo viacerých čiastkových problémoch, súvisiacich s charakterom sémanticko-gramatického vzťahu motivujúcich slovies

1 Motivovanosť dokonavým a nedokonavým vidom slovesa, vrátane sekundárnych imperfektív (*výzva* — *vyzvať*, *vyzývať*; *závora* — *zavrieť*, *zavierať*, *odplata* — *odplatiť sa*, *odplácať sa*, *kúpa* — *kúpiť*, *kupovať*),

2 Motivovanosť párom bezsufixálne sloveso nedokonavého vidu — jednorozové perfektne sloveso so sufixom -nú- (*záprah* — *zapriať*, *zapriať* — *nut*, *pád* — *padáť*, *padnúť*, *švih* — *šviháť*, *švihnúť*, *dvih* — *dvihať*, *dvihnúť*),

3 Motivovanosť slovesami, vyjadrujúcimi protiklad násobenosti/ nenásobenosti deja (*beh* — *behať*, *bežať*, *let* — *letieť*, *lietať*)

Vzniká otázka, či vidové páry slovies považovať za tvary toho istého slova alebo za dve rôzne slová. Príkláňame sa k druhému chápaniu, pretože členy vidového páru patria do rôznych paradigiem a môžu samostatne motivovať deverbatívne deriváty. Teda dvojvidovú motiváciu považujeme za viacnásobnú a jednokoreňové slovesá, ktoré sa odlišujú vidom, za dve osobitné slová

Bez ohľadu na to, či bezpríponové deverbatívne substantívum vyjadruje dej prebiehajúci v čase (*úlet*, *odkop*, *prešvih*, *stoj*, *klak*, *sed*, *zdvih*, *obeh*, *toč*) alebo má nedejový predmetný význam (*prebal*, *záves*, *výplň*, *prieruba*, *prie-*

hyba, *stoka*, *úpon*, *výmola*), prípadne predstavuje špecifickú konfiguráciu dejového a konkretizovaných významov (*zvar*, *nadjazd*, *podchod* — význam deja a miesta deja, *prevod*, *výfuk*, *náplň* — význam deja a prostriedku), dochádza v deverbatívnych substantívach k stieraniu protikladu priebehu a aktu deja, teda k neutralizácii vidových protikladov. Vo väčšine prípadov deverbatívne substantívum vystupuje ako nadvidové, schopné v konkrétnej situácii substituovať obidva vidy, ale i dej ohraničený v čase ako jedinečný akt deja. Vidové chápanie je teda závislé na kontexte. Pri posudzovaní (potenciálnej) viacnásobnosti vychádzame z možností jednej alebo viacerých slovotvorných parafráz, v ktorých je zachovaná ekvivalentnosť obsahových súvislostí derivátu a parafrázovanej explicitnej konštrukcie. Napr. substantívum *kúpa* môže mať dve vidové parafrázy: „to, čo sa kúpi“, „to, čo sa kupuje“, *popis* — „to, keď niekto niečo popíše alebo popisuje“, *pocit* — „to, keď niekto niečo pocíti alebo pociťuje“, atď.

K spomínanej skutočnosti sa pripája fakt, že aplikovanie obojvidových parafráz (i viacerých parafráz so slovesnými lexémami s totožnou koreňovou morfématou, ktoré v slovníku vystupujú ako samostatné heslá *behať* — *bežať*, *naniesť* — *nanosiť*, *naletieť* — *nalietáť*) sa rozširuje v prípadoch slovotvornej polysémie. Napr. *zvar* — „miesto zvarenia“, „to, čo vzniklo zvaraním i zvarením“, *zápis* — „to, keď sa niečo zapisuje“, „to, čo vzniklo zapísaním“. Vidové rozdiely spočívajú v samotnom pojmovom obsahu slovesa, ale sú zároveň nositeľmi niektorých slovesných gramatických významov, predovšetkým významu časového. Pri niektorých derivátoch sa však zreteľne rozlišujú vidové rozdiely motivujúcich slovies aj napriek maximálnej formálnej zhode s dokonavým i nedokonavým slovesom

Niektoré dejové substantíva motivované pohybovými, dynamickými slovesami vnímame na pozadí dokonavých slovies, pretože vyjadrujú akt deja (*skok*, *úder*, *predklon*, *klak*), niektoré na pozadí nedokonavých slovies, pretože vyjadrujú priebehový dej (*let*, *beh*). Špecifikum predstavujú deverbatíva *posun* — *posuv*, *zosun* — *zosuv*. Tu hláskové zloženie jasne signalizuje, ktorým párom vidovej dvojice je derivát motivovaný. Substantíva *náhrev*, *záhrev*, *záchvev* sémanticky vyjadrujú jednorozový akt deja, sú však motivované nedokonavými slovesami. Ide o zaujímavý prípad kríženia sémantiky predpony a sufixu

V mnohých skúmaných slovách ide však len o tendenciu, pretože situácia alebo kontext, sémantické a syntaktické prostriedky môžu jednotlivé substantíva prehodnotiť na výrazové prostriedky opačného vidového charakteru

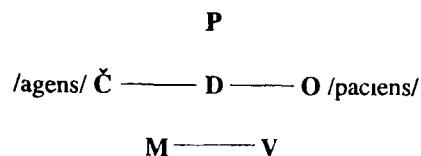
V tých deverbatívach, kde formálne príznaky určujú jediné motivujúce sloveso, slovotvorná sémantika môže byť zviazaná i s druhým členom vidového korelátu (*zálev* ← *zaliť*, *zalievať*, *úsmev* ← *usmiať sa*, *usmievať sa*; *pomoc* ← *pomôcť*, *pomáhať*)

F	MOTIVAT	MOTIVANT	ALTERNÁCIE	Č	N	D	V	O	M
1	rozskok	— rozskočiť sa	č/k			/			
1	námok	— namoknúť namokat	a/á a/á			/			
7	zárok	— zakročiť	č/r, a/á			/			
1	úrok	— ukročiť	č/k, u/ú			/			
1	výrok	— vykročiť výkračovať	č/k, i/i č/k, a/o, i/i			/			
1	rozrok	— rozkročiť (sa)	č/k /						
28	vyrok	— vynecť výneknut	c/k, ie/o, i/i ie/o, i/i			/	/		
13	tok	— tiecť	c/k, ie/o			/			/
1	obtok	— obtekať	e/o			/			/

Predmetom nášho skúmania boli slovotvorné typy s formálnou štruktúrou $Zv + -Rm$, $Zv + -Rf$, $Zv + -Rn$. Ako sme už naznačili vyššie, tieto štruktúrne modely môžu zodpovedať viacerým onomaziologicko-sémantickým kategóriám, a teda vyjadrovať niekoľko slovotvorných významov. Vo vzťahu medzi obsahom a formou slovotvorných typov teda platí zásada asymetrického dualizmu ako pri lexikálnych jednotkách a gramatických tvaroch. Na rozdiel od lexikálnych jednotiek, pri ktorých má asymetria individuálny charakter, slovotvorná polysémia má kategoriálnu platnosť (Furdík, 1971, s. 12).

Viacerí bádatelia (Buzássyová, 1974, Furdík, op. cit.) poukázali na to, že odvodzovacie možnosti slovesa a paralelnosť vyjadrovacích slovotvorných významov súvisí bezprostredne s intenzným poľom základových slovies. Dej vyjadrený fundujúcim slovesom má viacero intencií — môže sa vzťahovať na pôvodcu (agens) alebo nositeľa, prostriedok (nástroj), na zásah (paciens), výsledok, miesto. Všetky slovesá však nemajú všetky uvedené intencie a nie všetky potenciálne významy sa musia v pomenovaní realizovať.

Štruktúra slovotvorných významov daná intenciou slovesného deja má potom takúto podobu

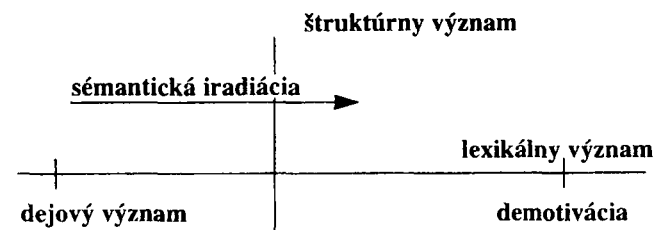

V rámci tejto štruktúry sa uskutočňuje dynamika sémantického vývinu každého deverbátiva (od konkrétneho k abstraktnému, od motivovaného

k nemotivovanému), ktorá spätne ovplyvňuje počet slovotvorných významov motivovaného slova. Centrálné postavenie v uvedenej štruktúre prislúcha deju (slovotvornej kategórii spredmetnenia deja). Paralelná existencia niekoľkých slovotvorných významov pri tom istom deverbatíve nás oprávňuje k záveru, že derivát tesne po svojom utvorení má „čistý“ dejový význam. V ďalšej fáze sa dostáva do jazykového obehu a podlieha lexikalizácii, ktorá je v našom prípade spojená so stratou abstraktného významu.

Táto sémantická iradiácia má tiež rôznu intenzitu — môže ísť o sekundárnu konkretizáciu, pri ktorej neprebíha zmena kategoriálneho významu (*vúd* — ľudia i inštitúcia, *doprava* — inštitúcia, *podnik* — budova a príslušnosť, *rozhlás*, *vývoj*, *výskum* — oddelenie, *výroba* — odvetvie, *západ* — krajiny), alebo derivát na základe metonymického posunu nadobúda nový štruktúrny význam spojený s prechodom do mutačných onomaziologických kategórií. Platí priama úmera medzi bohatosťou/konkrétnosťou pomenovaného javu a počtom potenciálnych onomaziologických kategórií, ktoré sú aplikované na tú istú skutočnosť. Ďalším vývojom môže substantívum stratiť dejový význam a začne v ňom prevládať iný odvodený kategoriálny význam. Konečnou fázou je strata motivačnej súvislosti medzi slovesom a menom. Motivácia sa stáva predmetom etymologického skúmania.

Pre každý deverbatívny bezsufixálny derivát je charakteristická rôzna miera sémantickej iradiácie na úrovni lexikálneho podsystemu a slovotvornej mono- a polysémie na úrovni slovotvorného podsystemu jazyka.

Slovotvorné typy $Zv + -Rm$, $Zv + -Rf$, $Zv + -Rn$ zaujímajú v slovotvornom systéme špecifické miesto. Sú to polyfunkčné, polysémantické štruktúry, ktoré sa primárne uplatňujú v transpozickej onomaziologickej kategórii spredmetnenia deja a sekundárne v mutačných onomaziologických kategóriách názvu činiteľa, prostriedku, výsledku, objektu a miesta deja. Tieto vlastnosti vyplývajú zo slovnodruhovej charakteristiky fundujúceho slova — slovesa, predovšetkým z jeho lexikálno-gramatickej kategórie slovesnej intencie, ktorá vymedzuje spomínané potenciálne slovotvorné významy derivátov, a zo slovnodruhovej príslušnosti fundovaného slova — podstatného mena. Dej je v ňom chápaný substančne a má väčší sklon k lexikalizácii, teda

k nadobúdaníu konkrétnych významov. Tým sa špecializuje oproti slovo-
tvornému typu Zv + -nie/-tie.

Základným formantom skúmaných slovotvorných typov je tvaroslovná
substantívna paradigma a sekundárnym (sprievodným) sú slovotvorné alter-
nácie.

Alternácie sú dôležitým signálom slovotvorného procesu. Zmena vyzna-
mu pri derivácii si vynucuje alternatívne modifikácie slovotvorného základu
v štruktúre motivovaného slova.

Skúmaním súboru 1332 slov slovotvorných typov Zv + -Rm, Zv + -Rf,
Zv + -Rn sme zistili, že najproduktívnejšie sú vokalizké alternácie
a/á (*zavlažiť/závlaha, zabaviť/zábava*), **i/í** (*prihodit sa/prihoda*,
vypláchnuť/vyplach), ktoré sa vyskytujú len v prefixe. Okrem kvantitatív-
nych alternácií sú pre prefix charakteristické neproduktívne alternácie **o/0**
(*odobrať/odber*), **0/ú** (*zhrnúť/súhrn*), **o/á** (*rozštiepuť/rázštep*).

V koreni je najproduktívnejším typom vokalizká alternácia **ie/e**
(*vliecť/vlek, tleskať/potlesk*), **i/í** (*prehýbať/prehyb, šmýkať/šmyk*), **á/a** (*za-
chrániť/záchrana, zabrániť/zábrana*). Kvalitatívne a kvalitatívno-quantita-
tívne alternácie nie sú také frekvencované ako dĺženie v prefixe, ale
obmedzujú sa na niekoľko základných druhov — **á/o** (*prevádzať/prevod*),
ie/o (*naniest/nános*), **ie** (*navštíviť/navšteva*), **ú/o** (*zbíjať/zboj*), ktoré postupne
nadobúdajú silnejšie postavenie a prispievajú k oslabeniu vedomia o totož-
nosti koreňa (*zavít → závoj, zahat → záliv, preliat → preliv, odlievať →
odliv, zahlievať → záliv*). Pri strate synchronnej motivovanosti sa od „býva-
lých“ deverbatív často tvoria desubstantívne slovesá (*bit → boj → bojovať*,
*hnuť → hnoť → hnojiť, strašiť → strach → strachovať sa, viezť → voz →
vozíť, opit (sa) → opoj → opojiť*). Z alternácií **0/vokál** sa v koreni najčastej-
šie uplatňuje **e-ový** a **o-ový** vokalizký typ (*zabrat/zaber, vypnúť sa/výpon*).

Pre koniec slovotvorného základu sú príznačné inverzné konsonantické
alternácie. Tu sú najproduktívnejšie alternácie korelovaných konsonantov
d/d (*hodiť/hod*), **ť/t** (*stratiť/strata*), **ň/n** (*predkloniť sa/predklon*), **l/l** (*zaba-
liť/zábal*) a alternácia **č/k** (*poskočiť/poskok*).

Samohláskové alternácie v prefixe (dĺženie) a v koreni (krátenie), spo-
luhláskové na konci deverbátiva sú symptomatické pre slovotvorné typy Zv
+ -Rm, Zv + -Rf, Zv + -Rn. I tu sa prejavuje silný tlak slovotvorno-typovej
analogie.

1 Uvedené alternácie sú takmer vždy prediktabilné v analogických
a prefixálno-transflexných derivátoch (*platiť → úplata, hľadiť → výhľad*,
štiepať → výštep).

2 Slovotvorný proces si vynucuje kríženie či prekrývanie neutralizač-
ných a alternatívnych zmien (typy *záštitá, vytah, ústup, výdych*). K alternácii
dlhý vokál/krátky vokál v koreni systémovo dochádza aj napriek postaveniu

v neutralizačnej pozícii (*vrt ← vrtat, návrt ← navrtat, ohyb ← ohýbať*,
zahyb ← zahýbať).

Literatúra

BUZÁSSYOVÁ, K. Sémantická štruktúra slovenských deverbátiv. Bratislava,
Veda 1974. 237 s.

FURDÍK, J. Slovotvorná analógia a analogická slovotvorba. Jazykovedný časopis,
21, 1970, s. 54—59.

FURDÍK, J. Zo slovotvorného vyvoja slovenčiny. Bratislava, SPN 1971.

MISTRÍK, J. Retrográdny slovník slovenčiny. Bratislava, Univerzita Komen-
ského 1976. 735 s.

MLUVNICE ČEŠTINY I. Red. J. Petr. Praha, Academia 1986. 566 s.

SAUSSURE, F. Kurs obecné lingvistiky. Praha, Odeon 1989.

ULUCHANOV, I. S. Slovoobrazovateľná semantika v ruskom jazyke.
Moskva, Nauka 1977. 256 s.

Vysvetlivky

Zv — slovotvorný základ verbálny

Rm — relačná morféma podstatných mien mužského rodu

Rf — relačná morféma podstatných mien ženského rodu

Rn — relačná morféma podstatných mien stredného rodu

Kv — koreňová morféma verbálna

Prefix(cv/c) — prefixálna morféma so štruktúrou konsonant, vokál/konsonant

— — štruktúra a sémantická motivácia

--- — štruktúra motivácia

— — sémantická motivácia

F — frekvencia slova podľa Retrográdneho slovníka slovenčiny

D — slovotvorná kategória spredmetnenia deja

P — slovotvorná kategória názvov prostriedkov činnosti

Č — slovotvorná kategória činiteľských názvov a názvov nositeľa deja

V — slovotvorná kategória názvov výsledku činnosti

O — slovotvorná kategória názvov objektu činnosti

M — slovotvorná kategória názvov miesta

Proces premeny obsahu na formu Sedemstupňový algoritmický model

Emil Páleš

Jazykovedný ústav L. Štúra SAV, Bratislava

Počítačový model slovenčiny

SAPFO (Sense Apprehending Frame Operator) je počítačový model slovenského jazyka ako celku. Zahrňuje deväť jazykových podsystémov — hláskoslovie, tvaroslovie, slovotvorbu, skladbu, sémantiku, lexikálnu paradigmaticku, štylistiku, frazeológiu, asociatívne a konotatívne vazby — a umožňuje modelovať a pozorovať ich činnosť vo vzájomnej interakcii. Každý z týchto deviatich podsystémov jazyka je reprezentovaný jedným programovým modulom, programové moduly paralelne komunikujú a spolupracujú.

SAPFO pracuje ako parafrázovač slovenských viet. Používateľ napíše nejakú vetu alebo frázu a systém odpovedá generovaním všetkých takých slovenských viet a fráz, ktoré majú síce rozličné formy, ale sú pôvodnej vete významovo blízke. Na množine utvorených parafráz je potom bezprostredne viditeľné, do akej miery, resp. v akom smere počítač „pochopil“ či „nepochopil“ význam pôvodnej vety. Za základ pre počítačový parafrázovač poslužil psycholingvistický experiment, pri ktorom sme ľudské subjekty požiadali, aby vlastnými slovami prerozprávali krátke rozprávkové príbehy. Vďaka tomuto experimentu sme vyvodili určité závery o tom, aké rozličné povrchové formy človek asocjuje s tým-ktorým obsahom, a túto skúsenosť sme potom implementovali do počítača.

Typický výstup parafrázovača vyzerá napríklad takto:

Starec dal malej Anne žiarivý drahokam.

Anička dostala od starca žiarivý drahý kameň

Kameň, ktorý Anička dostala od starca, nebol lacný a žiaril

Žiara drahokamu, ktorý malá Anna dostala od starca ako dar

Starý muž obdaroval malú Annu kameňom. Bol drahý a žiaril

Starcov dar Anne — žiarivý kameň veľkej ceny

Darca Aninho drahokamu bol starý

**Anna obdržala od starého drahý žiarič*

**Starcov kamenný darček bol rozžiarený*

Úplný opis systému sme publikovali v inej práci (Páleš, 1993c)

Reprezentácia významu

Systém SAPFO pracuje tak, že povrchové vetné formy najprv transformuje do hĺbkových významových štruktúr a z nich potom generuje ďalšie povrchové formy aplikáciou rozmanitých vyjadrovacích a parafrázovacích prostriedkov. Hĺbková reprezentácia má charakter stavebnice pozostávajúcej z troch druhov tehál: z nerozložiteľných plnovýznamových slovných koreňov (slovník SAPFO ich obsahuje 300), zo sémantických pádov (88) a z komponentov významu (66). Z nich možno kombinatoricky konštruovať veľké množstvo štruktúr, tzv. sémantických sietí. Napríklad nasledujúca sieť reprezentuje vetu *Anička dostala od starca žiarivý drahokam* a jej parafrázy:

da-/darov-/dost- +pr.tl +pret
REC» Ann- +dem
DON» osob-
ATR» star-
OBJ» kameň-
ATR» drah₁-
«PDK žiar- +incl

(1)

Program využíva pri svojej práci týchto deväť slovníkov: fonologický, morfológický, derivatologický, syntaktický, lexikálno-sémantický, synonymický a lexikálno-paradigmatický, frazeologický, štylistický a asociačno-konotačný.

Hierarchická systematizácia a kaskádové generovanie parafráz

Obsah (reprezentovaný sieťou) prechádza počas formovania sa do viet (reprezentovaných lineárne) siedmimi základnými procesmi:

obsah	1. Selekcia	□	o čom chceme hovoriť
	2. Mutácia	]	
	3. Figurácia	]	čo o tom chceme povedať
	4. Dominácia	]	
	5. Formácia	]	
význam	6. Fokácia	]	ako to chceme povedať
	7. Intonácia	]	
forma			

Na každej z týchto siedmich úrovní možno počas procesu generovania modifikovať určité parametre, ktoré ovplyvnia výsledný vzhľad parafrázy. Čím na hlbšej úrovni sa niektorý parameter pozmení, tým vzdialenejšie povrchové formy parafráz vznikajú.

Parafrázy, ktoré až do n-tej úrovne genézy šli spoločnou cestou, tvoria spoločnú rodinu n tého stupňa. Napríklad transfigurácie tvoria rodinu takých parafráz, ktoré až do druhej genetickej úrovne majú spoločný pôvod a z tretej úrovne pokračovali rozličnou voľbou parametrov. Majú teda totožný obsah, ale nemusia mať rovnakú sémantickú perspektívu. Vetné transformácie a transpozície tvoria v tejto hierarchii špeciálnu podskupinu. Je to rodina parafráz piateho stupňa. Tieto sa líšia gramatickou formou, no zhodujú významom.

Uvedené rodiny zároveň zodpovedajú hierarchickej typológii parafrázovacích prostriedkov, ktorú sme získali ako výsledok spomínaného psycholinguistickeho experimentu (Páleš, 1993a).

Parafrázovač môže vytvoriť jednu parafrázu na želanie — podľa zvolených parametrov — alebo kaskadovite generovať celé rodiny parafráz, pričom variabilné parametre sám cyklicky obmieňa.

Kaskádové generovanie parafráz

Pri **selekcii** sa zo sémantickej siete vybera podmnožina tých hrán a vrcholov, o ktorých sme sa rozhodli hovoriť. Zvoliť môžeme všetky entity a vzťahy, ktoré sa príbehu zúčastňujú, resp. vybrať iba tie, ktoré pokladáme za dôležité z hľadiska komunikačného zameru.

Napríklad *Anička dostala darček* a *Kamen žiaril* by boli **transselekcie** obsahu v sieti (1).

Počas **mutácie** je parafrázovaču dovolené zmeniť obsah frázy, avšak iba v rozsahu elementárnych komponentov významu (pozri Páleš 1993a alebo c). Jeden alebo viac komponentov významu možno v sieti vynechať, pripojiť či zmeniť. Vznikajú tým transmutované parafrázy.

Medzi **transmutácie** patria synonymizácia (*prieľadny* → *priezračny*), antonymizácia (*drahy* → *lacny*), magnonymizácia (*biely* → *snehobiely*), prí → *leje*), minorizácia (*sladky* → *sladkastý nasladlý*), deminutivizácia (*kniha* → *knižička*), feminizácia (*herec* → *herečka*), pluralizácia (*človek* → *ľudia*), kolektivizácia (*list* → *listie*), negativizácia (*farebný* → *bezfarebný*, *býť* → *nebyť*), aspektizácia (*robiť* → *urobiť*), frekventizácia (*chodiť* → *chodievať*), disperzia (*letieť* → *lietať*), dynamizácia (*je čierny* → *černie sa*), abstrakcia (*ruža* → *kvet*) a mnohé ďalšie.

V štádiu **figurácie** sa utvárajú základné sémantické figúry. **Transfigurované vety** sa líšia významovým stvárnením rovnakého obsahu. Zastupujú dve rozličné sémantické perspektívy z akých sa hovoriaci pozerá na jeden a ten istý fakt. *Listy stromu opadávajú* → *Listnatý strom opadáva* → *Listie pada zo stromu*, *Paganini uchvatil obecenstvo krásnou hrou na husle* → *Paganiniho hra na husle uchvatila obecenstvo svojou krásou* → *Krasa*

Paganiniho hry uchvatila obecenstvo → *Paganiniho husle uchvatili obecenstvo*

Typickými predstaviteľmi transfigurácií sú perspektivizácia (*Pekar vysypal muku* → *Pekárovi sa vysypala múka*) a konverzia (*Farby tvoria spektrum* → *Spektrum sa skladá z farieb*).

Pri **dominácii** sa veta štrukturuje vertikálne. **Transdominované** parafrázy sa líšia voľbou centrálného vetného člena. Lubovolný vrchol siete možno zvoliť za centrálny člen budúcej vety. Zvyšné členy sa mu potom syntakticky podriadia. *prísny otec* → *prísť otca*, *siedmi trpaslíci* → *sedmica trpaslíkov*, *splynely koks* → *koksový plyn*, *Jano vidí dievča čítajúce knihu* → *Ianom videné dievča číta knihu*.

Až počas **formácie** sa amorfné slovné korene konštituuju do niektorého zo slovných druhov a významy prijímajú konkrétne gramatické formy. Sémantické pády sa zobrazia na niektorý z gramatických padov. **Transformované** parafrázy (tu v úzkom zmysle slova) sú rozličné formy vyjadrenia toho istého významu.

Najbežnejšími syntaktickými transformáciami sú pasivizácia (*Katalyzátor urychľuje reakciu* → *Reakcia je urychľovaná katalyzátorom*), tranzitivizácia (*prichádza a spieva* → *prichádza spievajúc*), infinitivizácia (*Pridem aby som sa pozrel* → *Pridem sa pozrieť*), participalizácia (*Jano vidí dievča* *Dievča číta knihu* → *Jano vidí dievča čítajúce knihu*), komplementizácia (*Sestra sa vrátila domov* *Sestra je tichá* → *Sestra sa vrátila domov tichá*), apozícia (*Nitra je rieka* *Nitra je modrá* → *Rieka Nitra je modrá*), subordinácia (*učiteľ rozpráva* → *učiteľ, ktorý rozpráva*), koordinácia, adordinácia.

Druhú veľkú skupinu tvoria kondenzačné transformácie. Medzi ne patria ľavá a pravá nominalizácia (*Ján prišiel* → *Jánov príchod* → *príchod Jána*), derivácia (*putujúci muž* → *putník*, *miesto pre zvon* → *zvonica*, *veľmi zlatý* → *zlatučky*, *prestať fajčiť* → *dofajčiť*), kompozícia (*so zlatými krídlami* → *zlatokrídly*, *muž, ktorý odlieva zvony* → *zvonolejec*), juxtapozícia, abreviácia, akronymizácia a ďalšie.

Fokácia utvára vetu horizontálne. **Transfokované** parafrázy sa líšia slovosledom a aktuálnym členením. Aktanty sa môžu pohybovať z rematickej do tematickej časti a naopak. *Janko nedaroval Marienke kvety* → *Janko nedaroval kvety Marienke* → *Marienke nedaroval kvety Janko*.

Intonácia mení zvukové stvarenie vety. Dôraz na jednotlivé slová alebo časti slov je vyznačený kurzívou. *Jano prišiel* → *Jano prišiel*

Analógia s metalurgiou

Proces premeny obsahu na formu sa podobá odlievaniu, kútu a opracovávanu kovov.

Selekcia znamená výber materiálu, s ktorým hodláme pracovať. Mutáciou namiešame zliatinu v správnom pomere a môžeme pridať stopové komponenty (legovanie), ktoré ovplyvnia výsledné vlastnosti materiálu. Figurácia zodpovedá odliatu do formy. Po figuráciu možno žeravý kov ohýbať, ale v zásade je dané, čím sa výsledný produkt stane. Ohybaniu makkého kovu zodpovedá dominácia. Formácia znázorňuje kutie a úplné ochladenie kovu, ktorý tak nadobudne definitívny tvar. Nakoniec fukácia zodpovedá brúseniu a opracovávaniu kovu za studena a intonácia povrchovej úprave, lešteniu, natieraniu.

Tekuté skupenstvo zodpovedá plnosti cítenia, ktorú nemôžeme vysloviť. Je tehotné množstvom foriem. Tuhé skupenstvo zodpovedá vyjadreniu, ktoré je však vždy už iba čiastočné.

Záver: počítačový nástroj v rukách jazykovedca

V rukách lingvistu posluží počítačový model jazyka ako exaktný aplikačný a verifikačný nástroj, ktorý umožňuje skúmať a revidovať ľubovoľné jazykovedné hypotézy, myšlienky či teórie, a testovať ich správanie vo vzájomnej prepojenosti s ostatnými podsystémami a štruktúrami jazyka a to na veľkých korpusoch textov. Tým počítač pomáha jazykovedcovi — človeku oslobodiť sa od sugescie špeciálneho príkladu a preklenúť u človeka nevyhnutné obmedzenie vedomia koncentráciou.

Funkčnosť či nefunkčnosť parafrázovača je neúprosným objektívnym kritériom na posudzovanie adekvátnosti našich predstáv o fungovaní jazyka. Skúsenosť s počítačom pomáha jazykovedcovi dobrušovať základný jazykovedný pojmový aparát, ba často ho inšpiruje aj k netradičným postojom alebo úplne novým vhladom.

Literatúra

ALLEN, J. Natural Language Understanding. Benjamin/Cummings, Menlo Park, 1987. 574 s.

HORECKÝ, J. Ein System von Konzeptualisatoren für Kunstliche Intelligenz. Proceedings of the Fourteenth International Congress of Linguistics, Berlin, 1987, s. 1187—1189.

KELEMEN, J. Multiagent symbol systems and behavior-based robots. Applied Artificial Intelligence 7 (1993), s. 419—432.

PÁLEŠ, E. Sémantické roly slovenských slovies. Jazykovedný časopis 41, 1990, 1, s. 30—48.

PÁLEŠ, E. Co-operation of Syntax and Semantics in Flexible Languages. Journal of Experimental & Theoretical Artificial Intelligence, 2, 1990, 1, s. 1—24.

PÁLEŠ, E. Natural Language Paraphraser — A Computer Tool for Linguists. Computers & Artificial Intelligence 12, 1993a, 5, s. 491—510.

PÁLEŠ, E. Slovtvorná parafráza na počítači. Celostné modelovanie jazyka. Jazykovedný časopis 44, 1993b, 2, s. 108—125.

PÁLEŠ, E. Parafrázovač slovenčiny. Počítačový nástroj na modelovanie v jazykovede. Jazykovedný ústav L. Štúra SAV, Bratislava, 1993c. 250 s.

PANEVOVÁ, J. Formy a funkce ve stavbě české věty. Academia, Praha, 1980. 224 s.

WINOGRAD, T. — FLORES, F. Understanding Computers & Cognition. Addison—Wesley, Reading, 1987.

Metatextovosť ako jazykovo-kompozičný princíp (A. Solženicyn: Súostrovie GULAG)

Vladimír Patráš

Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica

Uznávanie korešpondencie medzi komunikatívnou a estetickou funkciou v umeleckom diele vnútorne predpokladá aj viacrozmernejšiu jazykovo-kompozičnú štruktúru autorského zámeru. Náročný príjemca sa totiž nespokojí s jednoduchým faktografickým zaznamenaním (nezriedka aj pútavého) príbehu, v ktorom sa odohrávajú osudy (možno aj zaujímavých) postáv v nejakých (často aj atraktívnych) prostrediach. Kvalitný autor považuje čitateľa za partnera, berie na seba zodpovednosť za čitateľovo putovanie po texte, ale zvyčajne netuží byť len nudným sprievodcom či suchým pozorovateľom. Často sa „hrá“ so svojím partnerom, „sťažuje“ mu jeho trasu, doromyselne ho podvádza i odvádza jeho pozornosť. Čitateľ — partner by však po všetkých peripetiách mal vedieť rozoznať predovšetkým pragmatický rozmer autorovho úsilia — myšlienkové posolstvo, postoje, ale i kreatívne potencie autorského subjektu. Celkovú úspešnosť umeleckého artefaktu potom do veľkej miery ovplyvňujú aj autorské sklony ku „komunikácii o komunikácii“. Toto konštatovanie platí aj pre tzv. táborovú prózu (porov. Sulík, 1992, s. 77) Alexandra Solženicyna.

Problematika vyjadrení, v ktorých sa prejavuje subjektívna reflexia komunikácie a jej súčastí spočívajúca v jazykovom vedomí produktora textu (porov. Nábělková, 1991, s. 87), nie je terminologicky doriešená. Viacerí bádatelia poukazujú na nepriezračnosť a parciálnosť pojmu metajazyk: argumentujú pritom nadstavbovým charakterom tohoto fenoménu (Hoffmanno-

Aj napriek tomu, že je neľahké presnejšie rozhraničiť E MtV a I MtV, pretože sú vzájomne prepojené (porov aj Nábělková, c d, s 89), pokúsime sa ich pracovne rozdeliť do dvoch skupín

I Prostriedky E MtV na tomto type MtV sa rozhodujúcou mierou zúčastňuje lexika V prvom rade sú metatextové požiadavky zabezpečované vyjadreniami *takzvané* (*prídel, prikázanie, donášač*), *ako oni vravia, ináč nazývaný, ľudovo nazývaný* a pod S týmito metatextovými prostriedkami sa úzko viaže preexponovaná expresívnosť (uprednostňovanie slangových výrazov), obraznosť, ktorá po prekročení hraníc významovej priezračnosti a komunikačnej únosnosti prechádza do argotizovania (Pravda, čitateľovi sa ozrejmi sémantika či objasní skratka často až v rámci „funkčnej výpomoci“ I MtV, t j prostredníctvom zátvoriek, úvodzoviek, či širšej textovej plochy)

V rámci dodržiavania kompozičného profilu „žánru“ („štúdie“) sa „Fan Fanyč“ vyhýba vulgarizmom, tzv obscénnej lexike (takej charakteristickej pre uzavreté spoločenstvá) Nezriedka sa expresivita oslabuje použitím eufemizmov, deminutívnych podôb, príp uprednostnením štylisticky neutrálnejších variantov Všetky (systémovo) príznakové prostriedky a ich výskyt v texte sú teda „apriori popierané“ To znamená, že výsledok je v zmysle „negovania negácie“ presne opačný

Solženecyn „etnograf“ zreteľne naznačuje, že komunikačne efektívne v uzavretých spoločenstvách fungujú frazeologizmy z bežného života adaptované na táborové podmienky Frazeologizmy sa však rýchlo opotrebovávajú ich životnosť a komunikačná účinnosť sa zachováva v derivátoch, ktoré využívajú expresívne jadro a naň navrstvujú nové expresívne zložky (proces tzv katalytického bujnenia porov Peňáz, 1987, s 133)

O širokom využívaní MtV osobitým spôsobom svedčia podkapitoly, ktoré sú venované vlastným verbálnym prejavom obyvateľov táborov „Etnograf“ charakterizuje táborový jazyk (prirodzene, na princípe „negovania negácie“) je *nezrozumiteľný, zlý, posmešný, akoby pichal tónmi, malicherný, nikdy nie srdečný, úsečný, strohý, rozkazovačný, kanibalská lexika* (t j argot táborovej spodiny), *reťaz ostrovných výrazov* a pod

V službách E MtV pôsobí aj gramatika Solženecyn priamo uvažuje o paradigmatách (napr pri tvare *zak/zek* „zakľučonnyj vazeň“ okrem etymologizovania uvažuje aj o premenlivom skloňovaní a „regionálnych“, t j inotáborových mutáciách s 277) Otvorene sa poukazuje na pestrú modálnosť s výraznou prevahou imperatívnych konštrukcií

Osobitný spôsob využívania MtV predstavujú prostriedky, ktoré stoja na rozmedzí E MtV a I MtV — poznámky o jazykovom humore a úvodzovky Irónia/sarkazmus sa stále explicitne, hoci rozptýlenejšie, prejavuje v replikách *Už pať januárov* (nie rokov) *som presedel, ťažko iba prvých desať rokov dali mu tri, odsedel pat, prepustili ho predčasne* (Súdna prax pauša-

lizovala rozsudky na výšku desať, príp dvadsaťpať rokov); *kto tu nebol — ten bude, kto bol, ten nezabudne*, a pod Autor vie, že čitateľ — partner už pochopil jeho jazykovo kompozičný princíp Napriek tomu nenecháva „táborové gnómy“ bez kontextu, príp náležitého vysvetlenia Úvodzoviek je v texte veľmi málo — metalínia sa vinie celou plochou textu Ak úvodzovky signalizujú „prepnutie polarity“ pragmatického vektora, považujeme ich za prostriedky E MtV Ak autor nespriežraňuje zámery, úvodzovky chápeme ako prostriedky I MtV

2 Komponenty I MtV ak *Súostrovie GULAG* chápeme ako kontext autorského pohľadu, osobných skúseností a dobovej situácie, potom je zrejmé, že MtV sa už nedá ohraničiť ako v prípade E MtV — MtV sa „rozlieva“ po celej (nielen jazykovej, výrazovej) ploche textu Prirodzene, komponenty I MtV vychádzajú z prostriedkov E MtV, ale nemožno ich jednoznačne lokalizovať Ich úloha je však nezastupiteľná a) dopracúvajú účinnosť E MtV, b) ako kompozičné prostriedky v užšom význame podmieňujú architektoniku textu

„Štúdia“ navonok rešpektuje všetky základné znaky výkladového slohového postupu (kohéznosť, explikatívnosť, sukcesívnosť, gnómičnosť, objektivnosť, porov Mistrík, 1989, s 342). Princíp „negovania negácie“ však oslabil tieto základné znaky (Meta)text je inkohéznejší (prostredníctvom podkapitol s vyššou samostatnosťou ako odsek), zároveň komtabilnejší a enumeratívnejší (faktografickejší) Autorov odstup od zobrazovaného umožnil do textu zaradiť subjektívizujúce prostriedky a postupy priamu reč, dialogizovanie monológov, „vedecké“ exkurzy, pseudohypotézy, citáty a pod

Aj týchto niekoľko (zďaleka nie úplných) poznámok podporuje zásadny postreh ak má autorský zámer vyústiť do osobitej pragmatickej (napr parodizujúcej či hyperbolizujúcej) polohy, s výhodou sa môže uplatniť práve metatextové vyjadrovanie, a to v korešpondencii medzi oboma typmi navzájom aj v korešpondencii s „vlastným“ textom Takouto funkčnou spolupracou sa môžu analyzovať a pochopiť závažné kategórie, napr korene, prejavy a legalizácia absurdity ako základu niektorých ideológií Tento cieľ (možno) sledoval aj Alexander Solženecyn

Literatúra

- HOFFMANNOVÁ—JIŘÍČKOVÁ, J Metajazyk a metařeč a jejich charakter v díle Karla Čapka Slovo a slovesnost, 40, 1979, s 295—302
MAREŠ, P Metajazyk, metařeč, metatext Slovo a slovesnost, 44, 1983, s 121—131
MAYENOWA, M R Poetyka teoretyczna Zagadnienia języka 2 wyd Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk, Ossolineum 1979 451 s

MISTRIK, J. Štylistika 2 vyd Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989 584 s

NABÉLKOVÁ, M. Metakomunikačné vyjadrenie ako indikátor jazykového vedomia In Všeobecne a špecifické otázky jazykovej komunikácie I diel Red P Odaloš — V Patráš Banská Bystrica Pedagogická fakulta 1991, s 87—96

PEŇAZ, P. Poznámky k češtině ve vojenském prostředí Naše řeč, 70, 1987, č 3, s 131—140

SOLŽENICYN, A. Suostrovie GULAG II zv (Z ruského orig prel E Linz-bothová) Bratislava, Tatran 1991 328 s

SULÍK, I. Príspevok k memoárovej literatúre D Slobodník Paragraf polárny kruh Bratislava, Slovenský spisovateľ 1991 Romboid, 27, 1992, č 3, s 75—77

Vnútrotný svet človeka a jazyk

Jana Sejáková

Jazykovedný ústav I Štura SAV, Bratislava

Náš vnútrotný svet má svoj paradox je našou najbližšou skutočnosťou, a pritom je skrytý pred našimi zrakmi. Môj experiment spočíva v tom, že som sa pokúsila tento vnútrotný svet človeka zrekonštruovať na základe toho, že som prenesené významy chapala ako doslovné. Ako východiskový materiál mi poslužil Slovník slovenského jazyka ([SSJ] I—VI, 1959—1968). Vyexcerovala som z neho exemplifikácie všetkých uvádzaných prenesených významov zo skúmaného sémantického okruhu a okrem toho aj exemplifikácie prenesených významov zo skúmaného sémantického okruhu, ktoré sa v slovníku nevyčleňujú ako osobitné významy. Exemplifikácie som podľa ich doslovného významu zoskupila do rovnorodých sémantických tried ako premiestňovanie v priestore, rôzne druhy fyzických manipulácií, iniciácia k fyzickému pohybu, rôzne fyzikálne a biologické procesy a pod. V každej sémantickej triede som z exemplifikácií vyčlenila najreprezentatívnejšie, prípadne najvýraznejšie, ktoré uvádzam v ich gnómickej modifikácii. Sémantické triedy doslovných významov som potom usporiadala v takom poradí, aby som podala čo najplastickjší obraz konkrétneho sveta ako sveta nášho vnútra.¹

Tak život je putovaním v istom priestore. Hovorí sa o životej púti. Ľudia sa v tomto priestore pohybujú. P pohybujú sa rôzne — *po cestách i necestách*. Na cestách si treba dávať pozor — niekto ňa môže z *cesty vychýliť*, *zvieť z pravej cesty*, *zvieť na scestie*, či *cestu zaťat*, niekomu druhí *rovnajú cestu*, niekto si musí *prerúbať cestu* sám, treba sa učiť *hľadať najschodnejšie cesty* k vy-

¹ Kurzivou sú označené pomenovania javov zmyslovo vnímateľného sveta, podčiarknutím pomenovania abstraktných javov vnútrotného sveta človeka

týčenému cieľu. *Nezaz* sa ocitá človek *na rázcestí*, veľaokrát *bludí*. Niektorí *ide po vyšľapánych chodníkoch*, iní *po nevychodených*, *da sa* prípadne *na kríve chodníčky*. Väčšina *nerada vybočuje z kolají*, aj sa *nerada dava odsunut na vedľajšiu kolaj*. Nie sú zriedkavosťou duševne vykolajení ľudia. Najnaročnejšie je *nájsť východisko z bludiska* a najneprijemnejšie je *dostať sa do slepej uličky*, *stratiť sa v labyrinte* alebo *pohybovať sa v bludnom kruhu*. Ľudia sa životom *brodia*, *predierajú*, *plahočia* a *kliesnia si cestu dopredu* — podľa toho, aké terénne prekážky musia prekonať *priepasti neporozumenia*, *hory nešťastia*, *bahno neresti*, *hušťavu predsudkov*, *mravnú puť* a *hlbočiny zahad*. Občas sa ocitajú *na pokraji zúfalstva*, inokedy sa musia *preniesť ponad posmešky*, všeličo musia *preskakať*. Keď sa nepodari terénnu prekážku zdolať, potom nezostáva nič iné, iba sa *pokúšať vyskriabať sa z celej situácie*, *vyviaznúť z pohromy* či *nebezpečenstva*, *vybrádnúť z biedy* či z *ťažkostí*.

Na životnej púti sú ľudia zdržiavaní vo voľnom pohybe aj iným spôsobom — *viažu sa navzájom* alebo k predmetom rôznymi druhmi spojiv — *su to nitky*, *vlákna*, *šnury*, *putá*, *siete*, *reťaze*, *lep*, *magnetizmus* a pod. Niektorých *viaže vzájomne cit*, s niekým môže človeka *zviazať dôvera*, k niekomu *putaju spomienky*. Ďalší *upínajú* k niekomu svoje *túžby*, ba dokonca na niekom až *chorobne visia*. Niektorí sa *snažia zviazať si* niekoho *vdácnosťou*, iní *zas radi upútavajú* niečiu *pozornosť*, ďalší sa všemožne *usilujú pritiahnúť* na svoju stranu čo najviac *prívržencov*, čo sa darí najlepšie obzvlášť *príťažlivým ľuďom*, *magnetickým* bytostiam ich *putavými rečami*. Ale aj tým sa môže stať, že si nakoniec *pritiahnu len neduhy* a *choroby*. Záletníci *zaplietajú* svoje obete do *zvodných sietí*, rodičia *držia* svoje deti *na uzde*, prípadne *na reťazi*, pracujúce matky sú *sputnane* *železnými okovami povinností*, ktoré by chceli *pretrhať*. Niekoho *viažu putá zvyklostí a noriem*, iní je *zas uväznení* v *uzučkej komôrke* *zvetraných predsudkov*, či v *tiesnivých rodinných putách*, ďalší *lipne na tradíciu*. Niektorí sú *pripútani* k pôde či k *panoví*, niekoho *viaže* na isté miesto *spomienka*. *Záujmy* sa *zamotávajú*, *uzlia*, *spájajú* navzájom, ľudia sa *zaplietajú* do *bezradnosti* a *neistôt*, *zamotávajú sa* do *díhlov*, *konfliktov* a iných *nepríjemností*. *Snažia sa vymotať z nebezpečenstiev*, hoci náhoda *rozuzlí* aj *najspletitejšie situácie*. *Trhajú sa priateľské zväzky*, *lamu sa manželské putá*. A všetci *idú tam*, kam ich *srdce táha*.

Okrem terénnych prekažok a vaziab musí človek na svojej púti životným priestorom *rátať* aj s inými entitami tohto sveta. Sú schopné *samostatného pohybu*, sú schopné *manipulovať* s človekom, to znamená *mať* s ním *fyzický kontakt* bez *narušenia celistvosti*, alebo *manipuluju* s človekom *tak*, že mu *spôsobujú fyzické zranenia* prostredníctvom *zubov*, *pazúrov*, *klepiet*, *žiha diel* alebo *pomocou* *trhavých*, *sečných* a *bodných zbraní*.

Obchadzajú nás *zlé predtuchy*, *prikrádajú sa* k nám *divné*, *neveselé myšlienky*, *prichádza* na nás *strach*. Do niekoho *vstupí zlosť*, inému *zas sláva*

vstúpi do hlavy Jednému sa do duše vkradne nepokoj, ďalšiemu sa do srdca vlúdi pokora Komusi čosi vhupne do mysli, na niekoho preskočí strach, iného posadne túžba V duši sedí spokojnosť, v hlave sa preháňajú myšlienky. Tie sa potom môžu rozprchnúť, rozbehnúť, roztratit, zaletieť niekam Často sa dvom ľuďom myšlienky stretnú Niekedy myšlienka hlavou iba prebehne či preletí, inokedy neschádza z mysle

Stáva sa, že sa entity nielen samostatne pohybujú, ale nútia k pohybu aj človeka pohne nami svedomie, prenasleduje nás nešťastie, smie hnaní nepokojom, neustále nás pohaňa túžba čo najviac dokázať Všetcičo nám naháňa strach, všetcičo nás štvá. Štvavé reči nás môžu dokonca až umoríť.

Entity schopné manipulovať s človekom, to znamená mať s ním fyzický kontakt bez narušenia celistvosti, sa v prvom rade pokúšajú človeka uchopiť. Tak ľudí chytajú netabole, chytá sa ich závisť, niekedy ich pochyti túžba, podchvíľou ich schvátí zvedavosť Dotyk takejto entity pôsobí rôzne Výčitka sa človeka iba neprijemne dotkne, ale duševná úzkosť mu už stíska prsia, choroba ho pevne drží v pazúroch, výčitky mu zvierajú srdce ako kliešťami, hnus ním otriasá, zúfalstvo ním lomcuje, hrôza ho ovalí, musí sa preberať z citového omráčenia a znašať osudné udery

Oveľa šetrnejšie sa správajú entity, ktoré nás dokážu premiestniť Dávame sa unášať predstavami, blážený pocit nás uchvacuje, láska nás nesie vysoko, niekedy nás čít celkom unesie a keď nevládzeme ďalej, už len nádej nás nesie

V príkrom protiklade k nim vystupujú entity, ktoré manipulujú s človekom tak, že mu spôsobujú fyzické zranenia prostredníctvom zubov, pazúrov, klepiet, žihadiel alebo pomocou trzných, sečných a bodných zraní Púť životným priestorom nám poriadne strpčuje žravá nenávisť, hryzavý bôľ, hlodavá myšlienka Žerie nás svedomie, hryzie závisť, myšlienky užierajú srdce Dokáže sa do nás zahryznúť pochybnosť, uhryzá nás pocit menejcennosti, v duši hlodá bolesť Srdce sa nám pokúša rozhlodáť cudzia nenávisť, môže sa doň zarýť výčitka Hruď nám preryva úzkosť, srdce je rozorvané bôľom Nárek sa vrezáva do srdca ako nôž, hlboko a dravo sa vrýpe do duše smútok Srdce krája žiaľ, hrdusia nás storaké starosti Slová pichajú ako žihadlo včely, bodajú nás pichlavé poznámky, cítime bodnutie svedomia V duši bolestne vrta spomienka, dušu i srdce pára bôľ, do hlboka zadiera ľubosť, zdiera a týra sebeckvo, šľahá žiaľ, švihá osud, ráňa sklamanie, jatria nedostatky

Ešte šťastie, že človek nie je týmto násilníckym entitám vydany napospas, môže potlačiť mrzutosť, vzoprieť sa proti odpornému čítu, zapudí žiarlivosť, odrazí všetko lákanie, odhodí nenávisť, rozohnat ľútosť veselým smiechom, zahnáť podozrenie, chytiť sa nádeje

Životnú púť človeku sťažujú aj predmety, ktoré pôsobia na neho svojou váhou Padajú výčitky, tvrdé otázky, na niekoho dopadajú prísne reči, na niekoho padá ťeseň, na ďalšieho môže dopadnúť celou svojou váhou tarcha

spravodlivosti, niekomu sa zosype na hlavu pohroma Jedného zavali žiaľ, na druhého doláhne nešťastie, ďalšiemu úzkosť zaľahne na dušu, niekto uvalí na seba niečí hnev Niekomu niečo leží na srdci, na niekoho dolieha tarcha doby, ďalšieho gníva hanba, iného tlačí pocit vlastnej chudoby alebo má svedomie zatažené zlým činom Jeden ťažko nesie krivdu, druhý klesá pod tarchou starostí, niekto neunesie toľko nenávisť, ďalší sa zvíja v bolestiach pod ťažkými výčitkami alebo hynie pod tiažou svojich bôľov V takýchto prítlačujúcich okolnostiach je niekedy primerané zbaviť sa bremena ako zbytočnej zavadzajúcej príťaže — striasť zo seba tarchu bôľu či poodhadzovať ilúzie a s ľahkým srdcom kráčať ďalej, inokedy je primeranejšie bremeno priať — vziať na seba zodpovednosť za niečo a niešť ju Ľudia sa v takýchto zatažkávajúcich skúškach zachovávajú rôzne Buď druhým pomáhajú zložiť tarchu z duše, snažia sa odvaliť niekomu kameň zo srdca, alebo naopak, druhým prítlačievajú, válajú všetko svoje nešťastie na druhých, snažia sa uvaliť na niekoho potupu, zvaliť rozhodnutie na plecia niekoho iného, pokúšajú sa hodiť povinnosť niekomu na krk či navešať niekomu na krk starosť

Neoddeliteľnou súčasťou vnútorného sveta človeka je vegetácia Jazyk nám ju predstavuje v celom jej vývinovom oblúku od semienka po hnilobný proces, od sejby po žatvu možno siať dobro a krásu, možno však rozsievať aj hrôzu, strach, nedôveru, nešťastie, nepokoj, nenávisť a biedu Zlo treba zmeniť od koreňa Ťažko je však vykoreniť ho, ak má už prihlboko zapustené korene Treba si vštepíť do srdca mravné zásady a vypestovať v sebe pocit samostatného úsudku, inak všetky cnosti môžu byť vypestované iba krutým životom Nedá sa hneď zistiť, či slová padajú na úrodnú pôdu Treba čakať, čo z toho vzide Medzi ľuďmi môžu začať klíčiť dve mienky, môžu vyrásť klíčky nedôvery alebo náklonnosti, v niekom môže vzkĺčať túžba, v niekom vyrastá nádej Rozvíja sa všetko, čo v ľuďoch drieme v puku V niekom sa rozvíja ešte väčšia skúposť, niektoré myšlienky rastú ako pustokvet, nemajú v sebe plodný zárodok Rozrastá sa nadšenie, rozkvitá láska, niekto prekvitá šťastím Niekedy nádej, ktorá v niekom vykvitla, zrazu vadne Dozrievajú myšlienky, až kým nie sú zrelé na realizáciu Po čase trháme plody našich úmyslov i výplody našej fantázie Očakáva nás bohatá žatva dojmov a zážitkov, žneme slávu, úspechy, ale aj nenávisť Vegetačný oblúk sa uzaviera ako búrlavina sa rozpadajú posledné nádeje, rozpadá sa práchnivejúca národná myšlienka, rúca sa prehnutá morálka

Kolorit vnútorného sveta dotvára vzdušný, ohňový a tekutý živel

Ovanú nás staré rozpomienky, obdivujeme, koľký pôvab vanie z obrazov starých majstrov, niekedy pocitujeme závan sklamania Často však vanú aj prudšie vetry Môžu nás schytiť víchry života, náruživosť trhá nami ako víchor, strháva nás povíchrice nadšenia, zmietame sa vo víchrach citov, ako divý orkán sa v nás búri hnev Láska je uragán, ktorý trhá hate

Niekomu sa rozhára v duši radostnejšia nálada, v niekom sa rozplápolá radosť. Nieкто zahorí láskou, iný spravodlivým hnevom, niekomu v duši vzbĺkne nádej, v niekom vzbĺčí zúfalstvo. Niekomu sa srdce rozplamení nenávisťou, inému tvrdý zápas rozplamení lásku k ľuďom. Jeden horí za dievčaťom, druhý horí za slobodu. Nieкто plame hnevom, iný ide zhoriť od hanby, ďalší blčí túžbou. Jeden srší veselosťou, druhý pomstou. Nieкто iskrí vtupom, v niekom iskrí duch a v niekom niet dobrej iskierky. Niekomu horí zem pod nohami, iný sa zmrueta v ohni citov či v plameňoch žalu. Nieкто sa rozhorí vnútorným vznetom sám, v niekom vzne-cuje túžbu hudba. Možno roznetit nadšenie, rozdučiť nenávisť, nesvár, vášne, náruživosť, vo vnútri rozfuká iskru egoizmu. Môže vzbĺknúť hádky, môžu nastať výbuchy vášne či hnevu. Vznikajú požiare šťastia alebo lásky. Nenávisť proti niekomu sa šíri ako oheň. Strach je chytľavý, vášne šľahajú do nebezpečných výšok. Blčia plamene hnevu, odhodlanosti, horiť ohne ľúbosti a lásky. Po čase zhasne roz-horená vášne, zhasne radosť, pohasne veselosť, ale uhasína aj zlosť a nieкто udusí v srdci smútok. Blikajú bojzlivé ohníčky nádeje, v kútiku srdca blikotá iskierka starej lásky. Tu a tam tie iskry odboja či iskry nadšenia.

V niekom kypí zlosť, niekomu vykypí trpezlivosť, nieкто by vedel vyhriať odvahu na bod varu, vrelá je láska či túžba. Čerpáme zo žriedla skúsenosti, inšpirácie, poučenia, zanietenia. Možno hlboko načrtnúť do problematiky, možno načrtnúť z mudrosti sveta. Z hlbín srdca pryští cít, z duše vyvierá radosť. Niekomu vytrysknú úprumne priamo z duše slová, nieкто vyroní žiaľ. Možno liať do duše nádej, možno vylietať svoje cíty, vyliat si na niekom svoj hnev. Niekomu sa v srdci rozleje ľútosť a horkosť či hrejivý pocit šťastia, nieкого zalieva radosť, iný sa radostou nasal. Cez skromnosť môže presakovať ťažko skrývaná pýcha. Odplynú spomienky, v niekom sa rozprúdi nálada, v niekom prúdi poznávanie, niekomu sa srdcom ženie prúd vrelej nežnosti, v niekom hlodá nepo-koj ako spodný prúd. Možno rozvlnit mysle nieкого, rozbušiť niekomu v srdci nové cíty či more žalu, múk a trápenia, možno prerušit tok myšlienok. Niekomu v hrudi zápasia vlny protichodných citov, nieкто sa zmrueta vo vlnách rozci-tenia či v citovom vlnobití, nieкого zaplaví vlna šťastia, iný sa ponorí do vln tichého zabudnutia. Jeden kráča mlčanlivý, pohrúžený do citov, nieкто má hlbo-ky myšlienkový ponor. Jeden kráča proti prúdu, druhý po prúde. Nieкто sa brodí v šťasti, nieкто pláva v úplnej radosti. Niekde padli akési hrádce a duša pláva v blaženosti, nieкто je po krk v starostach. Jedni tonú v túžbach, druhí v biede, iní sa topia v bezradnosti, rozpakoch, temných náruživostach, ďalší sa utápajú v prepychu. Mnohí skĺzli do vôd idealizmu či materializmu a je dost aj takých, čo chcú namočiť nieкого do problémov. Zahatávajú sa príboje skaze-nosti, avšak silné cíty pretrhajú všetky hrádce umiernenosti a mravných zásad. Nastávajú povodne citov, záplavy malicherných vášní, radosti, prívaly zloby.

Máme prchavý pocit, vypíra z nás láska či hnev. Z mozgu nám zvyk-ne vypírať všetka triezva rozvaha, z hlavy nám vyfučia myšlienky, vyšumí oduševnenie chvíle. Ako otravný plyn sa štría klebety.

Vnútny svet človeka má aj svoju atmosféru. Môže byť tesnivá, ťaživá, napatá alebo radostná, uvoľnená, tvorivá. Aj obloha je premenlivá. Najčastejšie ju zahalujú rôzne mraky. Ako búrlivé mračno visí nad hlavou nešťastie, na dušu sadajú nenávisť mraky, chmáry bázne a strachu, v hlave sa snujú chmá-ry osamelosti. Na nieкого pršia výčitky, na nieкого spícha dážď vášne, z nieкого pršia ilúzie. V dušiach zúrja búrky nadšenia, rozhorčenia či nevôle, niektorí žijú divými burkami túžob. Ako náhla búrka prízenie sa zvádza, burácajú cíty, nieкто metá hromy a blesky, na niekom zhrmí niečí hnev.

Vo vnútornom svete zažívame protiklad tepla a chladu, svetla a tmy. Hreje nás myšlienka na nieкого, máme hrejivý pocit, cítíme teplú radosť a horúcu vdaku, pocitujeme teplu materinskej lásky a rodinné teplu. Na druhej strane nás mrazia niektoré slová, primrazí nás hrôza, u nieкого pocitujeme studenu zdvo-rlnosť. Často chladne naše nadšenie, ochladnú naše cíty. Nieкто má oslňivý zjav, oslňuje nás jeho krása, nieкто je svietivou osobnosťou či žiarivým príkladom. Niekomu svieti tvár istotou a spolahlivosťou, z nieкого len tak svieti šťastie. Keď sa rozjasní nálada, v srdci je svetlo. Na obzore svitá nádej, svieti lúč šťas-tia. Ideme trnistou cestou za svetlom poznania. Všeličo si ujsťujeme, vyjasňu-jeme, vysvetľujeme, pokúšame sa vrhnúť na niečo jasne svetlo, vytiahnuť niečo na svetlo, posvietiť si na niečo, až kým to nevidíme v jasnom svetle, až kým v tom nemáme jasno, až kým sa nam v hlave nerozsvieti, nerozbrieždi, aj keď nakoniec všetko vysvitne samo. Obklopuje nás vojnová tma, tma neznáma, tma povery, temno zaostalosti, duchovná temnota a temné náruživosti.

Týmto hrubú rekonštrukciu vnútorného sveta človeka prostredníctvom jazyka predbežne uzatvárame. Zostáva predovšetkým otázka ide tu iba o neži-vú schému, alebo o živú skutočnosť, o ktorej nám jazyk nenápadne a nevtiera-vo podáva svedectvo? Pokúsila som sa zodpovedať túto otázku takto.

Jazyk nás vovádza do nášho vnútorného sveta prostredníctvom lokálu — hovorí sa všeobecne v mojom vnútri, v mojej duši, vo mne, prípadne kon-kretnjšie v mojej hlave, t j v mojom myšlienkovom svete, alebo v mojom srdci, t j v mojem emocionálnom svete. Tento vnútorný svet ako ďalšia úro-veň nášho bytia je zmyslovou vnímateľný zmyslovými orgánmi nášho vnú-torného tela. V jazyku je táto skutočnosť zohľadnená tak, že sa rozlišuje doslovný a prenesený význam. Doslovný význam je usúvzťažnený s vonkaj-ším svetom, ktorý vnímame zmyslovými orgánmi nášho vonkajšieho tela, prenesený význam je usúvzťažnený s vnútorným svetom, ktorý vnímame zmyslovými orgánmi nášho vnútorného tela.

Literatúra

Slovník slovenského jazyka I—VI Red. Š. Peciar Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959—1968

**Analýza poviedok z projektívneho testu
Thematic Apperception Test
podľa morfológie rozprávok Vladimíra Proppa**

Tatiana Miškovová

Psychologický inštitút, Zürichská univerzita

1. Úvod

Projektívny test *Thematic Apperception Test* (TAT) je psychologický experiment, pri ktorom sa pokusným osobám ukáže séria desiatich obrázkov s výzvou, aby ku každému porozprávali krátku poviedku. Rozprávanie sa nahráva na magnetofón, celý experiment trvá asi hodinu. Autor tohto testu, americký psychiater Henry A. Murray, ho vyvinul v rokoch 1935 až 1943. Odvtedy vzniklo niekoľko spôsobov vyhodnocovania tohto testu; orientujú sa podľa rôznych teórií a chcú získať presný obraz buď o jednej povahovej črte testovanej osoby (napr. agresivita), o jednej motivácii (výkon) alebo o celej osobnosti. Keďže sú výsledky testu formálne veľmi rozmanité - napr. dotazník nám dodáva údaje, ktoré sa omnoho lepšie dajú porovnať a štatisticky spracovať -, musí každé štandardizované vyhodnotenie nevyhnutne vynechať zaujímavé informácie. V mojej diplomovej práci chcem zachytiť jeden z týchto fenoménov. Ide o mikropoviedky, ktoré majú určité znaky rozprávky alebo hrdinského mýtu.

Od čias Carla Gustava Junga zastávalo mnoho autorov a autoriek teóriu, že rôzne typy mýtov, ktoré sú rozšírené po celom svete, majú za tému rozličné stupne vývinu človeka ako individua. Rozprávka alebo hrdinský mýtus, v ktorom hrdina získa princeznú a kráľovstvo, resp. hrdinka získa princa a stane sa kráľovnou, má za námet vývin dospelievajúceho mladého muža alebo mladej ženy. Ide o témy odpútania sa od rodičov a vyriešenia vzťahu k nim, schopnosti výkonu, styku s druhým pohlavím, o problematiku identity, zabezpečenie existencie a rozhodnutie pre partnerstvo.

Ale čo je rozprávka? „Morfológia rozprávky“ je názov diela Vladimíra Proppa (1928, 1971), v ktorom štrukturalistickou metódou poukazuje na vlastnosti tradovaných ruských rozprávok. Opisuje elementy rozprávkovej štruktúry (funkcie), ich poradie a opakujúce sa sekvencie; definuje vyskytujúce sa postavy a funkcie, pri ktorých spoluúčinkujú. Takto vytvoril systém kategórií, ktorý dovoľuje objektívnu analýzu rozprávok, lebo nemá zámer interpretovať. Jeho metódu som si osvojila na analýzu mikropoviedok z testu TAT.

2. Hypotéza

Predpokladá sa, že mladí dospelí rozprávajú „lepšie“ rozprávkové mikropoviedky ako deti a mladiství, lebo rozprávka sa týka tém, ktoré sú pre nich aktuálne. Obsadenie rolí, použité elementy a ich kombinácia by v mikropoviedkach starších pokusných osôb mali skôr zodpovedať klasickej rozprávkovej schéme.

3. Metóda

Analyzujem archívny materiál, t. j. protokoly z TAT 127 pokusných osôb vo veku od 11 do 30 rokov, ktoré sa už predtým využili pri inom teste v biologicko-matematickom oddelení Psychologického inštitútu.

Výber rozprávkových mikropoviedok

Rozprávková poviedka z TAT musí spĺňať tieto kritériá:

1. prítomnosť funkcie „poškodenie alebo nedostatok“;
Napr.: Čarodejník uniesol princeznú; starý kráľ ochorel; chudobný pár by chcel mať deti.
2. prítomnosť funkcie „premiestnenie na miesto určenia“;
Napr.: Za siedmimi horami a za siedmimi dolami najdeš sklenený vrch; princezná je skrytá u slnečného kráľa; voda života je v studničke na konci sveta.
3. najmenej ešte jedna ďalšia z 31 Proppových rozprávkových funkcií;
4. znaky všeobecnej platnosti:
buď symbolika (rozprávkové postavy, čarodejné predmety, okrem toho aj reálne predmety a postavy, keď majú v poviedke zvláštny význam: divá zver > nebezpečenstvo, svetlo > zmena mysle, biely vták > nepokoj)
alebo odcudzenie (mýticky, historicky slávne osobnosti, science fiction, cudzie krajiny alebo iné fantastické elementy);
5. Okrem hrdinu/hrdinky ešte jedna ďalšia z Proppových rozprávkových postáv (škodca, darca, pomocník, hľadaná postava, falošný hrdina/ falošná hrdinka).

Kódovanie

Rozprávkové mikropoviedky kódujem podľa Proppovho zoznamu funkcií, pričom zaznamenávam aj poradie. Kódy jednotlivých kategórií, t. j. funkcií bolo treba doplniť. Pre funkciu prenasledovanie (presledovanie) napr. má Propp sedem kódov:

1. let vzduchom;

Napr.: Strigôň prenasleduje hrdinu na čarodejnom tátoši.

2. výzva na vydanie vinníka;

3. prenasledovanie s premenou na zvieratá;

Napr.: Striga sa premení na orla, vlka a medveďa.

4. prenasledovanie s premenou na lákadla (pasce);

Napr.: Prenasledovaný hrdina má smäd a prichádza k studničke, ale nesmie sa napiť, lebo to je premenená striga.

5. pokus zhltnúť hrdinu/ hrdinku;

6. pokus zabiť hrdinu/ hrdinku;

7. pokus prehrýzť strom, ktorý je útočišťom.

Pre poviedky z TAT potrebujeme v kategórii prenasledovanie ešte ďalší kód:

8. vyslanie vojska alebo polície.

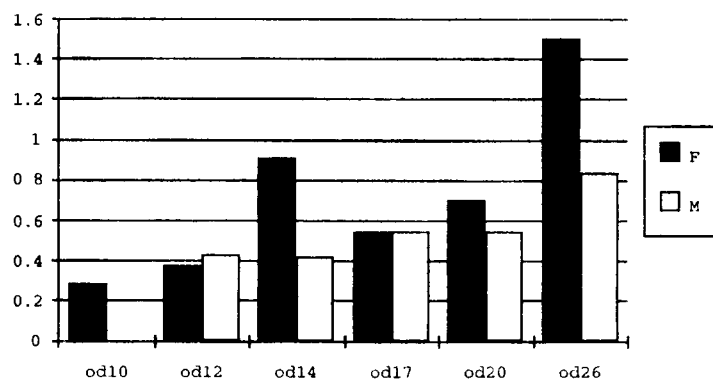
Ďalej sa pri funkciách zaznamenáva, keď je niektorá rola nesprávne obsadená (napr. hľadaná osoba nie je budúci partner, ale vlastný mladší brat), alebo keď si hrdina vezme matku so sebou na dobrodružstvá, ktoré klasický rozprávkový hrdina zvládne sám. Práve tak sa vyskytujú hrdinky, ktoré so sebou berú otca alebo kamaráta.

Pri niektorých kódach treba ešte ďalší znak na označenie neúspechu (napr. nevládnutie skúšky) alebo následky určitej funkcie, ktoré sú v rozprávkach nezvyčajné.

Napr.: Hrdina vyhrá súboj, ale potom podľahne zraneniu; hrdinka sa dostane na určené miesto, ale pretože sa jej tam páči, nevráti sa späť.

4. Výsledky

Z 1270 poviedok z nášho archívu som doteraz prefiltrovala 889 a našla som 71 zodpovedajúcich uvedeným kritériám. To znamená, že na testovanú osobu pripadne 0,56 rozprávkových poviedok. V rozličných vekových skupinách som našla takúto priemernú produkciu rozprávkových poviedok na osobu:

Rozprávkové mikropoviedky sa vyskytujú so stúpajúcim vekom pokusných osôb čím ďalej, tým častejšie.

Z nájdených rozprávkových poviedok som doteraz kodovala 34. Z nich polovica pochádza od osôb vo veku 11 až 18 rokov a polovica od 20- až 28-ročných. Pri použití jednotlivých funkcií sa medzi týmito vekovými skupinami našli nasledujúce rozdiely ako tendencie (neuvádzam kategórie, v ktorých si boli obidve vekové skupiny podobné alebo ktoré sa vyskytujú tak zriedkavo, že ich zatiaľ nemôžem s dobrým svedomím porovnávať):

Najčastejšie kódy:

vek	11 - 18	20 - 28
sprostredkovanie, zjednocujúci moment (medzi nedostatkom a reakciou hrdinu/ hrdinky)	sľub odmeny, hrozba trestu	informácia o nešťastí
boj, ťažká úloha	odvaha, dobrý nápad	boj
vítazstvo, riešenie problému	úspech dosiahnutý odvahou alebo dobrým nápadom	úspech dosiahnutý trpezlivosťou a vytrvalosťou
likvidácia škody alebo nedostatku	neuvádza sa výslovne, logický následok víťazstva/ riešenia	nájdenie hľadaného

Rozdiely medzi vekovými skupinami v použití rozličných kódov jednotlivých funkcií sa sčasti dajú odôvodniť vekom. Pri funkcii sprostredkovania úlohy vyplývajú z rozličného stupňa autonómie a zodpovednosti za seba hrdinu, resp. hrdinky.

Vynechané funkcie:

V poviedkach staršej vekovej skupiny sa ani raz nevyskytuje funkcia „reakcia hrdinu/ hrdinky na skúšku darcu“.

Napr.: Hrdinka stretne starenku a pekne ju pozdraví, za to dostane dobrú radu, bez ktorej by sa nedostala k cieľu; hrdina stretne tri divoké zvery, ktoré sa hádajú o korisť — za spravodlivé rozdelenie sa mu odvdáčia čarodejnou pomocou v núdzi.

Mladšie testované osoby zasa vynechali funkcie „neoprávnené nároky falošného hrdinu“, „spoznanie pravého hrdinu“ a „odhalenie falošného hrdinu“

Napr : Kráľ musí pred svadbou odísť na vojnu, zatal' komorná otrávi budúcu kráľovnú a dosadí na jej miesto jej vlastnú dcéru, hrdina zabije draka a potom zaspí od únavy, jeho sluha zatal' unesie oslobodenú princeznú a prinúti ju svedčiť, že on zabil draka — pravý hrdina sa spozná podľa toho, že má pri sebe jazyky z dračích hláv, ktoré bol vyrezal po suboji

Rozprávky osôb nad 19 rokov obsahujú teda viac funkcií, a sú to práve tie, ktoré sa týkajú problémového okruhu hľadania identity

Obsadenie rolí

V obsadení siedmich postáv, ktoré sa podľa Proppa vyskytujú v každej rozprávke, sa našli tri rozdiely

vek	11 - 18	20 - 28
škodca, protuhráč	cudzía vláda	cudzía vláda, ale práve tak často aj obluda, drak, dravec
hľadaná postava	terajšia partnerka	budúca partnerka
hrdina	muž	mladý muž

Obsadenie rolí v poviedkach staršej vekovej skupiny skôr zodpovedá klasickým rozprávkovým roľam ako obsadenie v poviedkach mladších, v ktorých tiež chýba postava falošného hrdinu

Súhrn výsledkov

- Dispozícia rozprávať v projektívnom teste TAT poviedky podobné rozprávkam narastá s vekom testovaných osôb
- Druh poviedok podobných rozprávkam by mohol byť typický pre zodpovedajúcu vekovú skupinu vo voľbe funkcií a postáv Respondenti nad 19 rokov častejšie produkujú poviedky podobné klasickým rozprávkam.
- Rozdiely medzi typmi poviedok rozličných vekových skupín zväčša nebudú štatisticky signifikantné

Literatúra

- Bischof, N. Mythen und Marchen, poznámky k prednáške v letnom semestri 1991 na Univerzite v Zurichu
- Campbell, J. The Hero with a Thousand Faces New York 1949
- Jung, C. G. Psychologie und Religion Zurich/Stuttgart 1963
- Jung, C. G. Symbole der Wandlung Olten/Freiburg 1. Br 1973
- Jung, C. G. Traumsymbole des Individuationsprozesses Olten/Freiburg 1. Br 1972
- Jung, C. G. Über die Archetypen des kollektiven Unbewussten Zurich 1935
- Propp, V. Morfológia rozprávky Bratislava, Tatran 1971 188 s [Orig. Морфология сказки Ленинград 1928]

Niektoré psychologické aspekty interpretácie vybraných modálnych slovies

Miroslav Popper

Kabinet výskumu sociálnej a biologickej komunikácie SAV, Bratislava

1. Úvod

Problémy, vynárajúce sa pri skúmaní verbálnej komunikácie z hľadiska prístupu založeného na jej modelovaní, zasahujú minimálne do štyroch vedných disciplín jazykovedy, filozofie, umelej inteligencie a psychológie. V uvedených disciplínach, resp. ich oblastiach panuje zhoda v tom, že pri adekvátnej interpretácii komunikovaného je nevyhnutné určiť intencie komunikujúcich. Takýto názor formulovali viac alebo menej explicitne viacerí autori, napríklad Greenová (1989), ktorá definuje pragmatiku ako štúdium porozumenia intencionálnym ľudským aktom, Austin (1992) vymedzením perlokutných aktov (t. j. aktov pôsobiacich na myslenie, city, alebo konanie adresátov), Minsky (1988) špecifikovaním určitých jadrových významov vyjadrujúcich príčiny, činnosti, účely alebo úmysly a vysvetlenie, Johnson-Laird (1988), ktorý medzi jadrové slová, kľúčové pri interpretácii vety, zaraďuje pojmy ako priestor, čas, možnosť, pripustiteľnosť a intencia.

Intencie sa dajú najprimeranejšie charakterizovať psychologickými kategóriami postojov (najmä ich konatívnej zložky, vyjadrujúcej tendenciu ku konaniu) a vôle. Korelátom týchto kategórií je v lingvistike oblasť modálnosti, vyjadrená predovšetkým modálnymi slovesami. Dá sa predpokladať, že určenie významov modálnych slovies môže byť pre adekvátnu interpretáciu komunikovaného rozhodujúce. To nás viedlo k uskutočneniu predvýskumu s vybranými modálnymi slovesami, ktorého výsledky prezentujeme

2. Cieľ

Cieľom predvýskumu bolo overiť, aké významové kategórie môžu modálne slovesá vyjadrovať. Vyšli sme z Paulinyho kategorizácie (1981), podľa ktorej modálne slovesá vyjadrujú

- (a) vôľu konať dej *chciet, mienit, hodlat, ráčiť, páčiť sa,*
- (b) povinnosť konať dej *musieť, mať, potrebovať, prichodiť,*
- (c) schopnosť konať dej *vedieť, vládvať, stačiť,*
- (d) možnosť konať dej *môť*

Tieto významové kategórie sme transformovali do psychologickkej terminológie, v ktorej vyjadruje

- (a) vôľa konať dej — *vnútorný motivačný aspekt konania,*
- (b) povinnosť konať dej — *vonkajšími činiteľmi vyvolané motivačné správanie,*
- (c) schopnosť konať dej — *osobnostno-dispozičný aspekt konania,*
- (d) možnosť konať dej — *vonkajšími podmienkami vyvolané, resp. podmienené okolnosti konania*

Predpokladali sme, že lingvistická a psychologická kategorizácia významov modálnych slovies nebudú navzájom úplne totožné, pretože jedno a to isté modálne sloveso môže podľa nás vyjadrovať viacero významových kategórií

Vychádzajúc z uvedených psychologických kategórií významov modálnych slovies, zostavili sme dotazníkovú metodiku, pomocou ktorej sme v predvýskume náš predpoklad chceli overiť. Významy modálnych slovies sa určovali (interpretovali) v situácii bez kontextu. Vzorku tvorilo 43 študentov 1 ročníka z odborov psychológie a preventívnej medicíny

3. Metodika

Úlohou respondentov bolo vyznačiť na 5-bodových stupniciach, do akej miery sa podľa nich dá stotožniť význam modálneho slovesa (ide o 13 vyššie uvedených slovies) s týmito interpretáciami: *modálne sloveso môže vyjadrovať*

- (a) *rôznu mieru úsilia, ktorú plánuje konajúci vložiť do aktu konania,*
- (b) *rôzne požiadavky kladené na toho, kto má akt vykonať,*
- (c) *rôzne osobnostné dispozície (schopnosti), ktoré sú nevyhnutné na vykonávanie aktov,*
- (d) *rôzne vonkajšie podmienky, v rámci ktorých sa akty konania môžu uskutočňovať*

Voľby pre mieru stotožnenia s interpretáciou významu modálneho slovesa boli: *úplne sa dá stotožniť, dá sa stotožniť, neviem rozhodnúť, nedá sa stotožniť, vôbec sa nedá stotožniť*

Nezávisle na uvedených kategóriach významov utvorili sme ďalšie dve kategórie, ktoré odzrkadľujú emocionálne a kognitívne zložky postoja. Respondenti mali za úlohu vyznačiť.

(e) aké pocity v nich daný pojem vyvoláva, s možnosťou voľby *velmi kladné, kladné, žiadne, záporné, veľmi záporné,*

(f) akú istotu majú, že daný pojem používajú správne, s možnosťou voľby *úplne som si istý, som si istý, neviem posúdiť, nie som si istý, vôbec si nie som istý*

4. Výsledky¹:

Zo získaných údajov sme vypočítali

(a) priemerné hodnoty výskytu každého modálneho slovesa v každej zo šiestich kategórií zvlášť²,

(b) frekvenciu výskytu každého modálneho slovesa v každej zo šiestich kategórií zvlášť, pričom sme brali do úvahy.

— v kategóriách (a) až (d) voľby „úplne sa dá stotožniť“ a „dá sa stotožniť“ ako jedinú voľbu vyjadrujúcu stotožnenie významu modálneho slovesa s danou významovou kategóriou,

— v kategórii (e) voľby „velmi kladné“ a „kladné“ ako jedinú voľbu vyjadrujúcu emocionálne pozitívne hodnotenie modálneho slovesa,

— v kategórii (f) voľby „úplne som si istý“ a „som si istý“ ako jedinú voľbu vyjadrujúcu subjektívne presvedčenie o správnosti používania modálneho slovesa. Výsledky uvádzame v tabuľkách č. 1–6. Pri porovnaní obrázkov A a B každej tabuľky zároveň vidíme, že rozdiely medzi výsledkami získanými z priemerných hodnôt a frekvencií sú minimálne

Ďalej sme z priemerov výskytu každého modálneho slovesa v prvých štyroch kategóriách (t. j. kategóriách významov) utvorili pomocou hierarchickej klastrovej analýzy dendrogram. Pomocou neho sme získali obraz o skupinách, ktoré modálne slovesá vytvárajú. Výsledky uvádzame v tabuľke č. 7.

5. Diskusia:

Pri zistených hodnotách považujeme za dostatočne vysokú frekvenciu na zaradenie modálneho slovesa do niektorej z kategórií, keď ho do nej zaradilo viac ako 74 % respondentov, čo v našom prípade zodpovedá minimálne 32 relevantným voľbám pre jeden pojem v danej kategórii. Potom do jednotlivých kategórií, ako vidieť z obrázkov B tabuliek č. 1–6, patria tieto modálne slovesá

(a) *rôzna miera úsilia, ktorú plánuje konajúci vložiť do aktu konania* *vedieť, chciet, vládvať, mieniť, mať, hodlať,*

¹ Za štatistické spracovanie údajov ďakujeme RNDr. A. Hrabovskej

² Priemerné hodnoty používame napriek tomu, že možnosti odpovedí na 5-bodových stupniciach sú kvalitatívne odlišné. Interpretujeme iba to, či sa nameraná hodnota blíži k jednému z extrémov stupnice alebo ide o neutrálne či nejednoznačné hodnotenie

(b) rôzne požiadavky kladené na toho, ktorý má akt vykonať *musiet*, *vediet*,

(c) rôzne osobnostné dispozície (schopnosti), ktoré sú nevyhnutné na vykonávanie aktov *vediet*, *vládať*, *chcieť*, *hodlať*, *môcť*, *stačiť*, *mieniť*,

(d) rôzne vonkajšie podmienky, v rámci ktorých sa akty konania môžu uskutočňovať *páčiť sa*, *môcť*, *potrebovať*

Kladné pocity vyvolávajú modálne slovesá *vedieť*, *môcť*, *chcieť*, *páčiť sa*, modálne slovesa, o ktorých sú si probandi istí, že ich správne používajú, sú *vedieť*, *chcieť*, *potrebovať*, *mať*, *môcť*, *musieť*, *páčiť sa*, *vládať*

Z uvedeného je zrejmé, že v našej výskumnej vzorke je podľa očakávania psychologická a lingvistická kategorizácia významov modálnych sloves v situácii bez kontextu rozdielna

Podľa klastrovej analýzy je z hľadiska kategorizácie modálnych sloves najoptimálnejšie interpretovať 5 stupeň (pozri tab. č. 7), ktorý ich rozdeľuje do týchto piatich skupín

(a) *chcieť*, *mieniť*, *hodlať*, *mať*,

(b) *vedieť*, *vládať*,

(c) *ráčiť*, *prichodit*,

(d) *páčiť sa*, *potrebovať*, *stačiť*, *môcť*,

(e) *musieť*

Ak ich porovnáme s kategóriami lingvistickými, vidíme, že modálne slovesá

(a) *chcieť*, *mieniť*, *hodlať* patria do kategórie vyjadrujúcej vôľu konať dej, kým sloveso *mať* do tejto skupiny nepatrí,

(b) *vedieť*, *vládať* patria do kategórie vyjadrujúcej schopnosť konať dej,

(c) *ráčiť*, *prichodit* sú z kategórie vôľa konať dej a povinnosť konať dej a z nášho pohľadu spolu nevytvárajú žiadnu významnú skupinu,

(d) *páčiť sa*, *potrebovať*, *stačiť*, *môcť* sú každé z inej kategórie,

(e) *musieť* je z kategórie povinnosť konať dej a vystupuje samostatne

Čo sa týka kognitívneho spracovania, modálne slovesá *ráčiť*, *prichodit* v skupine (c) získali v miere vyjadrenia istoty správnosti ich používania najnižšiu frekvenciu (pozri obrázok B tab. č. 6). Príčinu vidíme v archaickosti týchto výrazov, a preto ich v hlavnom experimente zo zoznamu vylúčime. Pozoruhodná je skutočnosť, že modálne slovesá z psychologicko-lingvistickej kategórie (d) *potrebovať*, *môcť*, *páčiť sa* vykazujú relatívne vysokú mieru istoty správnosti ich používania, pričom každé je z inej lingvistickej významovej kategórie. Potvrdenie tejto skutočnosti na reprezentatívnej vzorke by mohlo napovedať, že niektoré z lingvistických významových kategórií, do ktorých sú zadelené, nevystihujú dostatočne ich význam

Z hľadiska posudzovania pocitov, ktoré jednotlivé modálne slovesá vyvolávajú, stojí za povšimnutie skutočnosť, že frekvenciu nad 32 dosiahli

modálne slovesá *vedieť*, *môcť*, *chcieť*, *páčiť sa*, z ktorých ani jedno nepatrí do lingvistickej kategórie vyjadrujúcej povinnosť konať dej. Oproti tomu modálne sloveso *vedieť*, ktoré respondenti zaradili do psychologicko-lingvistickej kategórie významovo vyjadrujúcej rôzne požiadavky kladené na toho, kto má akt vykonať, získalo najvyššiu frekvenciu v kategórii vyjadrujúcej kladné pocity

6. Záver

Cieľom tohoto predvýskumu bolo nájsť určité opodstatnenie predpokladu, že interpretácia modálnych sloves je bohatšia, ako sa pripúšťa na základe ich lingvistickej kategorizácie. Vo vlastnom experimente bude naším cieľom zistiť, ako jednotlivé typy kontextov ovplyvňujú interpretáciu modálnych sloves. Typy kontextov budú tvorené takým spôsobom, aby vplývali na interpretáciu modálneho slovesa v zmysle predurčovania jeho významu vždy jednou zo spomenutých štyroch významových kategórií. Budeme tiež sledovať, či sú modálne slovesá odlišne interpretované v súvislosti s diferenciačnými znakmi interpretera (pohlavie a/alebo príslušnosť k určitej profesijnej skupine)

Ide o teoreticko-metodologický projekt zameraný na typológiu kontextov modálnych sloves, ktoré výraznou mierou určujú interpretáciu komunikovaného. Perspektívne pragmatické využitie vidíme pri tvorbe

(a) formalizovaných pravidiel, na základe ktorých by sa dala určiť pravdepodobná interpretácia modálnych sloves, čo by prispelo k adekvátnejšej interpretácii situačného kontextu, v ktorom komunikácia prebieha,

(b) psychologických dotazníkov, v ktorých sa modálne slovesa vyskytujú vo veľkej miere, a v ich vyhodnocovaní

Literatúra

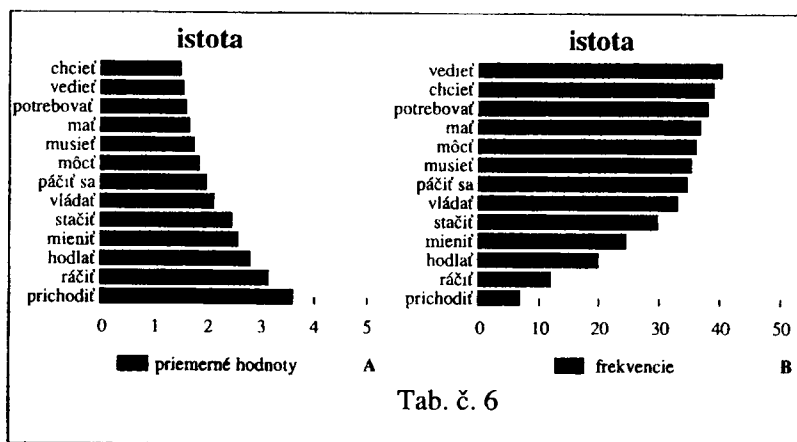
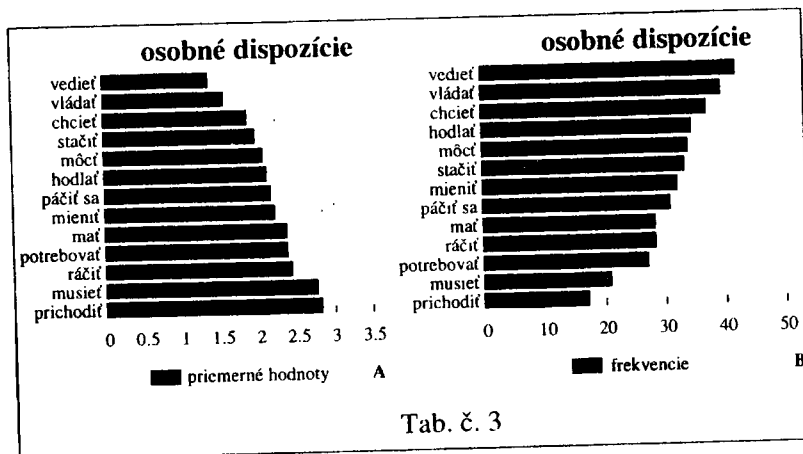
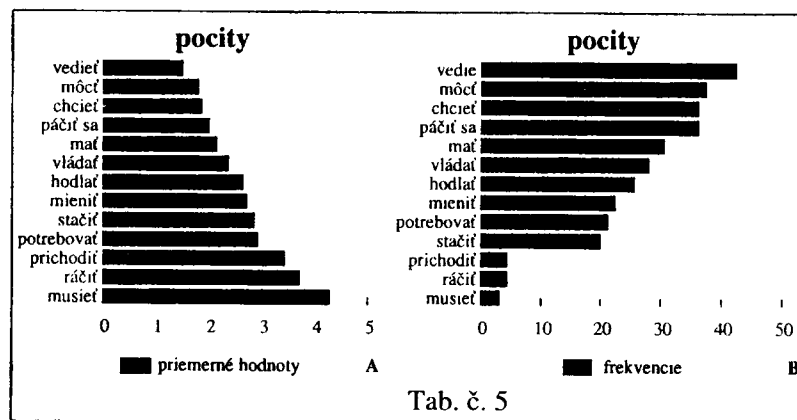
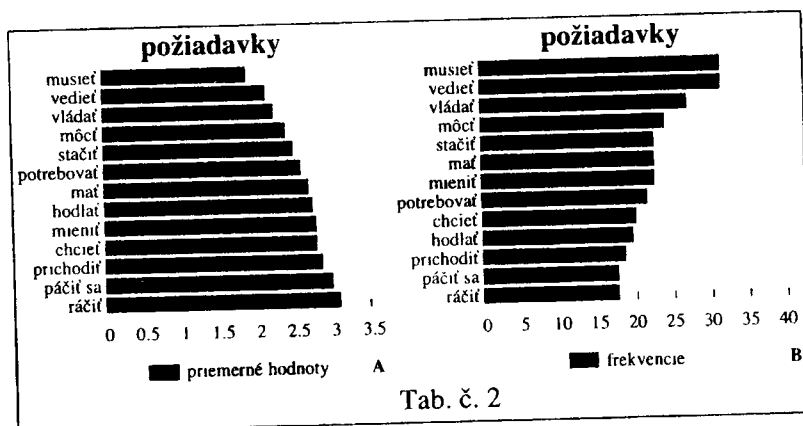
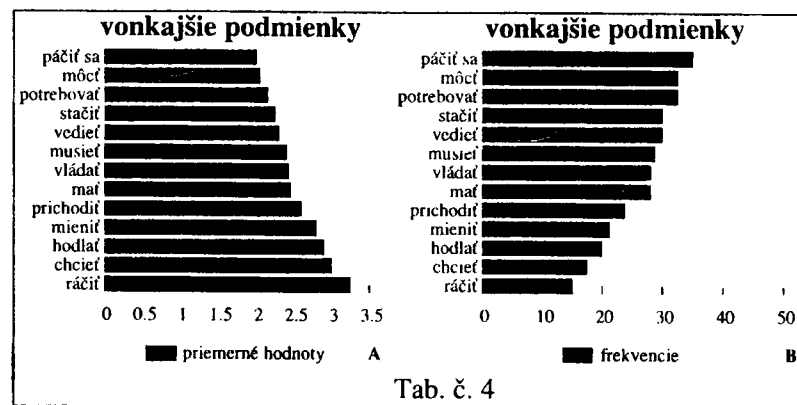
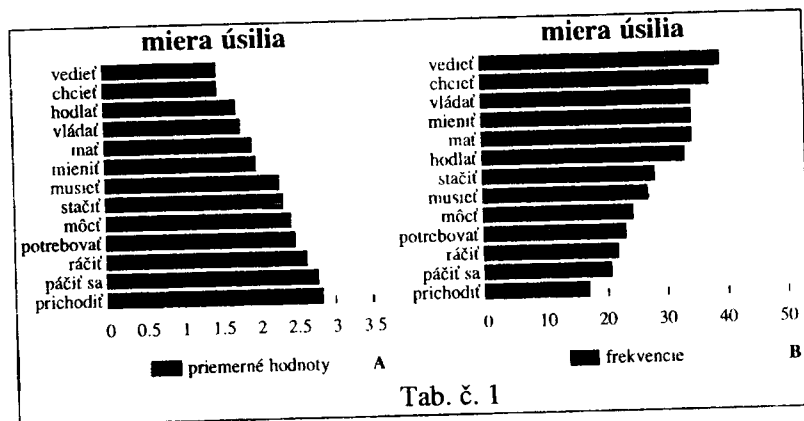
AUSTIN, J. L. Teória rečových aktov. In: Filozofia prirodzeného jazyka. Ed. M. Oravcová. Bratislava, Archa 1992. s. 118–125.

GREEN, G. M. Pragmatics and Natural Language Understanding. New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, Hillsdale 1989. 180 s.

JOHNSON-LAIRD, P. N. The Computer and the Mind. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press 1988. 444 s.

MINSKY, M. The Society of Mind. New York, Simon & Schuster 1988. 339 s.

PAULINY, E. Slovenská gramatika. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 319 s.

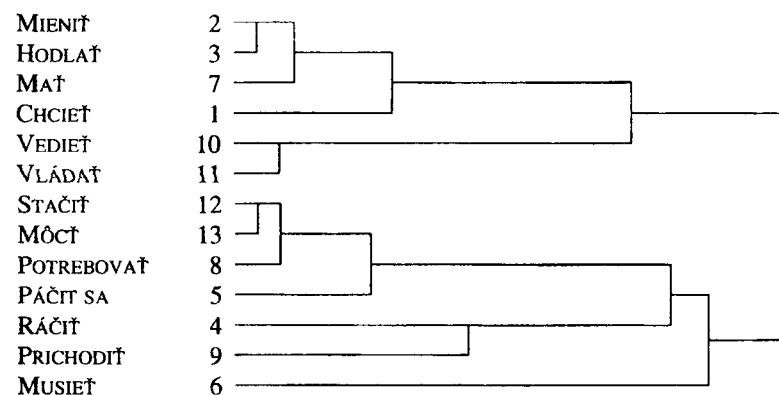

HIERARCHICKÁ KLASTROVÁ ANALÝZA

NUMBER OF CLUSTERS

LABEL	CASE	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2
CHCIEŤ	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
MIENIŤ	2	2	2	2	2	2	2	1	1	1	1	1
HODLAŤ	3	2	2	2	2	2	2	1	1	1	1	1
RÁČIŤ	4	3	3	3	3	3	3	2	2	2	2	2
PÁČIŤ SA	5	4	4	4	4	4	4	3	3	3	2	2
MUSIEŤ	6	5	5	5	5	5	5	4	4	4	3	2
MAŤ	7	6	6	6	6	2	2	1	1	1	1	1
POTREBOVAŤ	8	7	7	7	7	6	4	3	3	3	2	2
PRICHODIŤ	9	8	8	8	8	7	6	5	2	2	2	2
VEDIEŤ	10	9	9	9	9	8	7	6	5	1	1	1
VLÁDAŤ	11	10	10	10	9	8	7	6	5	1	1	1
STAČIŤ	12	11	11	7	7	6	4	3	3	3	2	2
MÔCŤ	13	12	11	7	7	6	4	3	3	3	2	2

DENDROGRAM USING AVERAGE LINKAGE (BETWEEN GROUPS)
RESCALED DISTANCE CLUSTER COMBINE

Úvahy o ruptúrach v štruktúre lexiky básnického textu

Juraj Rusnák

Filozofická fakulta UPJŠ, Prešov

Uvažovanie o kvantitatívnom, ale aj o kvalitatívnom — a teda axiologickom — štatúte slovnej zásoby umeleckého textu má svoje opodstatnenie. Cieľom nášho príspevku je identifikovať príčiny diskrepancií v štruktúre lexiky básnického diela. Pomer originálnych a konvenčných postupov pri budovaní lexikálneho skeletu textu, rozloženie odstredivých a dostredivých tendencií v lexikálnom systéme vytvára neopakovateľnú konfiguráciu lexikálnych jednotiek, informujúcu o vzájomnom pomere dobového a nadčasového v umeleckom artefakte.

1. V štruktúre slovnej zásoby každého textu je zakódovaná informácia o pestroste lexiky skúmaného súboru (ide o počet lexikálnych jednotiek, L) a o jej tematickom vyťažení (počet všetkých lexikálnych tvarov, N). Vzájomný pomer týchto dvoch parametrov — iterácia — je prvým signálom osobitosti črt štruktúry lexiky každého textu. Viac sa o ruptúrach vo vzťahoch medzi lexikálnymi jednotkami textového súboru (v našom prípade básnickej zbierky) dozvieme pri skúmaní povahy frekvenčne a konštrukčno-sémanticky vyčlenených subsystémov. Množinu slov, v ktorej prebieha „zlievanie“ systematizujúcich a desystematizujúcich tendencií, sme nazvali „tematická lexika“. Ide o vrstvu všetkých lexém s frekvenciou vyššou ako 1 (pochopiteľne, v tomto priestore nájdeme okrem procesu tematizovania lexiky aj iné tendencie súvisiace s tvorbou textu ako systému — dôkazom je prítomnosť tzv. konštrukčných, subjektívno-situačných a gnómických slov; Mistrík, 1969, s. 75). Označením „tematická lexika“ chceme zdôrazniť dôležitosť tejto skupiny slov pri tvorbe témy textu. Exkluzívna lexika (množina slov s frekvenciou = 1) je svojou vnútornou homogénnosťou statická, pravda, entropicky neobyčajne aktívna (k entropickej charakteristike lexiky textu sa ešte v príspevku vrátíme).

Za „rizikové oblasti“ v štruktúre lexiky textu preto považujeme priestor možných otrasov stability lexikálneho systému: v množine opakovaných slov sú to predovšetkým hraničné pásma medzi jednotlivými frekvenčne i konštrukčne autonómnymi množinami slov. Stieranie hraníc týchto subsystémov lexiky (konštrukčné resp. tematické lexémy) a miera ich inkorporácie do systému celej lexiky v závislosti od ich funkcie ukazujú na stupeň súdržnosti textu, prípadne na stav „rozpadu“ dominant lexikálnej štruktúry.

2. Platnosť vyššie uvedených hypotéz sme sa rozhodli dokumentovať na rozbere lexikálnej štruktúry troch básnických zbierok, súmerateľných textov.

vo (približne rovnaký rozsah, relatívna ucelenosť) i kontextovo (historické a žánrovo-konvenčné paralely) Ide o *Tatranskú Muzu s lýrou slovanskou* Pavla Jozefa Šatárka, *Slávy dcera* Jána Kollára a druhý zväzok *Poezyí* Bohuslava Tablica (prvý zväzok sme museli vynechať z výskumu vzhľadom na neúmerne široký lexikálny rozsah a veľké množstvo preložených básní)

Narábanie jednotlivých autorov s témou textu („o čom sa v texte vlastne hovorí“) signalizuje viaceré spoločné konštrukčné postupy sem patrí predovšetkým konštituovanie množiny slov s výrazným žánrovým zafarbením — všetci traja autori protežujú lexémy s výrazným využitím v básnickom štýle — *srdce, oko, nebe, milý, láska, duše* a pod. K tejto, inherentne poetologickej črte, autori pripajajú aj zreteľné znaky klasicistického kanonu — svedčí o tom preferencia lexém *krásny, chťt, jasný, čistý, zlatý, světlý, bůh, život* a pod.

Predsa však sa v analýze štruktúry lexiky objavili tendencie informujúce o miere suverenity autora pri narábaní s témou textu v lexike. Najzreteľnejšie to možno vidieť na stupni invázie tematických slov (slov zo štvrtého frekvenčného okruhu, Mistřík, 1969, s. 75) do množiny najfrekvencovanejších lexém textu. Tabuľka v prílohe príspevku ukazuje, že široký presun tematických lexém do vrstvy najpoužívanějších slov, toto „gesto pomoci recipientovi“, nie je u jednotlivých autorov rovnako využívané. V *Poezyách* to prináša efekt didaktizmu, informácia o téme textu je najexplicitnejšia a aj najjednoduchšia. Naopak, v *Slávy dcere* sa proces tematizácie textu sústreďuje do menej vyťažených frekvenčných oblastí. Domnievame sa, že ruptúrovitosť tematického horizontu zbierky *Slávy dcera* (svedčí o tom okrem iného aj silné entropické zaťaženie substantív v texte) pomáha Kollárovi sémantiku „rozkošatiť“. V básnickej zbierke *Poezye II* Bohuslava Tablica vidno ruptúry viac v metóde, než v tematickej oblasti — silne fixované tematické polia (kvantitatívne kumulovanie motivických dominánt, „výkyvy“ frekvenčných prírastkov smerom k maximu v miestach výskytu slov s tematickým zafarbením) nie sú garantované ucelenou metódou tvorby. Dôkazom je kontrapunkt voľnosti a viazanosti funkčne protikladných slovných druhov v texte — silne dostredivú množinu substantív nemôže vyvážiť entropicky nadhodnotená skupina slov s konštrukčným poslaním (predložky a spojky) — podrobnejšie pozri v tabuľke v prílohe práce.

3. Koncíznosť lexiky textu je preto najpreukaznejšia v básnickej zbierke *Slávy dcera* Jána Kollára. V jeho texte najviac prevážil syntagmatický princíp nad princípom paradigmatickým. Pravda, porovnávanie kvality štruktúry lexiky básnického textu vypovedá najviac o kompozičných schopnostiach autora vystavať lexiku ako text. Širšie úvahy o kvalitách troch skúmaných textov — a sprostredkovane o hodnote básnického textu vôbec — môžu smerovať aj k literárno-kritickým, a teda výsostne estetickým dimenziám. Jedno-

značnosť viacerých záverov z lexikálno-štatistickej analýzy sa v tomto priestore môže oslabiť. Kollárova virtuozita v práci s lexikou „hovorí väčšmi k rozumu, než k srdcu a duši.“ (Matuška, 1976, s. 88). V spontaneite prejavu skôr dominujú texty Šatárka a Tablica. *Poezye* však — na rozdiel od básnického debutu kobeliarovského rodáka — ponúkajú málo v ideách a v úprimnosti (Brťáň, 1974, s. 175). Trúfame si preto na záver konštatovať, že hoci exaktné lexikálno-štatistické metódy nemôžu nahrádzať fundovanú literárno-kritickú analýzu, môžu pomôcť pri odhaľovaní kompozičných kvalít skúmaného umeleckého diela a môžu naznačovať stupeň suverenity autora pri práci s lexikou. Zásadné ruptúry v konštrukčnom systéme slovnej zásoby textu zvyčajne dokumentujú autorovu bezradnosť dobudovať text ako systém a ich identifikácia tak môže potvrdiť (prípadne zrelativizovať) tézy o esteticknej kvalite skúmaného diela.

Tabuľka Štatistická analýza entropie skúmaných textov

Skúmaná skupina	reálna entropia H	maximálna entropia H_0	relatívna entropia h	redundancia R
Šatár text Kollár text Tablic text	9,9407108 10,0497200 9,9860303	12,9810310 13,5621230 13,3487280	0,7657874 0,7410137 0,7480885	0,2342126 0,2589863 0,2519115
Š tem lexika K tem lexika T tem lexika	9,3878506 9,4238681 8,9217313	12,6604410 13,2854020 13,0598510	0,7415105 0,7093400 0,6831418	0,2584895 0,2906600 0,3168582
Š exkl lexika K exkl lexika T exkl lexika	10,6537400 11,0437100 10,8864580	10,6537400 11,0437100 10,8864580	1,0 1,0 1,0	0 0 0
Š substantíva K substantíva T substantíva	9,1193793 10,1125880 9,3316025	11,1111350 11,9414140 11,5536290	0,8207423 0,8468501 0,8076771	0,1792577 0,1531499 0,1923229
Š adjektíva K adjektíva T adjektíva	8,8339718 8,2656691 8,5268702	9,8595345 9,9943533 10,3739520	0,8959826 0,8270339 0,8219500	0,1040174 0,1729661 0,1780500
Š slovesá K slovesá T slovesá	8,2630599 8,7866785 8,6967921	10,3761250 11,0834790 10,9901030	0,7963531 0,7927726 0,7913294	0,2036469 0,2072274 0,2086706
Š zámená K zámená T zámená	4,6342195 4,7198791 4,1204226	10,2288180 10,8025160 10,6302670	0,4530552 0,4369240 0,3876123	0,5469448 0,5630760 0,6123877
Š číslovky K číslovky T číslovky	2,6058294 3,4276322 3,7178845	5,2854021 7,0314005 6,6724253	0,4930238 0,4874750 0,5572013	0,5069762 0,5125250 0,4427987
Š príslovky K príslovky T príslovky	6,8521815 6,1821600 6,9415444	8,8826429 8,6688848 8,3856268	0,7714124 0,7131436 0,8277907	0,2285876 0,2968564 0,1722093

Literatúra

- BRTAŇ, R. Bohuslav Tablic (1769—1832) Život a dielo Bratislava, Veda, vydavateľstvo SAV 1974 336 s
- DOLEŽEL, L. Předběžný odhad entropie a redundance psané češtiny Slovo a slovesnost, 24, 1963, s. 165—174
- HORECKÝ, J. Využitie matematických metód v jazykovede Slovenská reč, 26, 1961, s. 257—269
- KOLLÁR, J. Slávy dcera Praha, Odeon 1971 270 s
- MATUŠKA, A. Kollár tak isto a inak In Biografické štúdie 6 Martin, Matica slovenská 1976, s. 87—89
- MISTRÍK, J. Frekvencia slov v slovenčine Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1969 726 s
- SABOL, J. — ŠTRAUSS, F. Základy exaktného rozboru verša Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae Prešovensis Bratislava, SPN 1968 108 s
- SAMBOROVA, J. Slowa i liczby Zagadnienia językoznawstwa statystycznego Wrocław, Ossolineum 1972, 196 s
- ŠAFAŘÍK, P. J. Basnické spisy Vydal J. Vilikovsky Bratislava, Učená Společnost Šafaříkova 1938 470 s
- TABLIC, B. Poezye II. Vacov, vytlačil A. Gottlieb, prv. knihtačitel 1807 112 s
- TĚŠITĚLOVA, M. Otázky lexikální statistiky Praha, Academia 1974 289 s

Interpretácia. Túžba po pravde

Vladimír Garjanski

Filozofická fakulta UPJŠ, Prešov

Príspevok sa zaoberá fenoménom interpretácie a vzťahu mužského a ženského hľadiska v texte. Budeme ho analyzovať na základe interpretácie srbského esejistu Jovicu Aćina a poetky Natalie Dudašovej.

Aćin rozpráva o svojej, respektíve Barthesovej túžbe. Ide o fixovanie túžby (želaní). Na pôžitok treba dvoch: spisovateľa a čitateľa. Medzi nimi je text, ktorý obaja tvoria a dopĺňajú. Ale medzi spisovateľom a čitateľom existuje predovšetkým túžba po texte, význame, ktorý vyrába dobrodružstvo označujúcich. Takto túžba vyrába text, dopĺňa ho a obohacuje.

Aćin vychádza z Nietzscheho, čítanie (ktoré do seba stále zapája interpretáciu) nazýva filologickým omylom. Aćin by chcel čítať text a zároveň ho ani trochu neinterpretovať! Takýmto spôsobom sa autor chce niečo dozvedieť o svojej vnútornej skúsenosti a niečo sa o nej naučiť. Obsesia textom pre Aćina vzniká len vtedy, keď v procese čítania tuší o niečom, čo je totožné so

silou jazyka, ktorou jazyk nič neoznamuje, ale koná tak, akoby vŕavel všetko, čo jazyk nemôže povedať. Túto Nietzscheho vzburu proti nepriamemu pohľadu Aćin akceptuje. Treba však povedať, že sa snaží interpretovať text, ktorý mu poskytuje pôžitok.

Aćin sa stavia k postoju M. Montaignea, že „nikto sa nikdy nenachádza vo svojom diele, lebo pre bytosť je príznačný pohyb a aktivita“, s nazorom, že výsledky tohto postoja ukazujú väčšiu prítomnosť esejistu v texte, než by tomu sám chcel veriť. Esejista sa vždy vyhýba čitateľovi. Podľa Aćina čitateľ sa ponára do diela, nachádzajúc v ňom to, čo nehľadal, aspoň nie vedome. Samozrejme, že takýto autorov postoj nie je útekom od esejistického diskurzu. Esejistický diskurz vládne jeho písaním. Ale Aćin ako esejista nevie, „ako je možné artikulovať diskurz, ktorý by bol imanentný niektorému inému diskurzu? Práve tým, že prechádza na písanie (nechávajúč čítanie), kritik hovorí čosi, čo dielo, ktoré skúma, nehovorí, aj keď sa snaží povedať to isté, čo vŕavel samotné dielo. Tým, že píše novú knihu, kritik odvoláva knihu, o ktorej hovorí. Kým čítame, zapájame sa do pasívneho písania, do textu, ktorý čítame, pridávame, čo si v ňom želáme vidieť, alebo z neho vylučujeme to, čo si v ňom neželáme nájsť, kým existuje čitateľ, čítanie nie je imanentné“ (Todorov, 1986, s. 8—9). Práve do takejto siete padol aj Aćin preferujúc svoje hľadisko, ktoré nie je podložené argumentačným diskurzom. Na konci jeho knihy sa stáva spisovateľom, respektíve narátorom smrti. Ona upovedomuje o živote, narodení, diele, písaní a smrti autora. Namiesto argumentačného diskurzu v texte dominuje fiktívny diskurz. Smrť rozpráva, že málokto vie o Aćinovi to, že pred niekoľkými dňami zahynul. Stalo sa to počas snívania. Smrť ho dlho poznala. Ona vysvetľuje, že bol badateľom písania a jeho foriem a že si všimol niektoré detaily a prvky v súvislosti s textom. Že pestoval kabalistickú dôveru k slovu. Aćin rozmyšľal o strachu a nezmysle, čo bude, keď sa stanú základom ľudského sveta. Písal preto, lebo bol radostný, zvedavý, v extáze, ako varovanie, v rozvrátenom stave. Všetky tieto vety svedčia o fiktívnom diskurze, ktorý zároveň chce vysvetliť poetiku autora. Takýto postup je príznačný pre postmodernú prózu. Je zaujímavé, že smrť ako narátor nehovorí z pozície autority. Je nespoľahlivým narátorom (unreliable narrator). Smrť opisuje, rozpráva, analyzuje autora J. Aćina. „Možno nemohol nepísať, lebo píšuc si predstavoval, že je niekto iný, alebo skutočne bol niekto, kto nechcel byť spisovateľom. Pýtam sa, či je takéto písanie vôbec to, čo niekedy nazývali literatúrou alebo aspoň hmlistou myšlienkou o literatúre? Či preto túžil byť najkratším príbehom niekoho? Ozveňou veršov? Nejestvujúcou literatúrou? Jeho epitaf. Len zabudnutí budú zapamätaní v priestore mimo smrti.“ Smrť sa pýta, či v tomto priestore (hrobka, urna, vietor) medzi výrazmi predchádzajúcich autorov žil alebo písal a neidentitu ich skutočných autorov chápal ako svoju údajnú identitu (Aćin,

1987) Predstavil sa, prešiel do vlastnej metafory. Takto sa Aćin zapája do epochy postmoderny. Vlastne postmoderna je odosielateľom jeho textu. Barthesov a Nietzscheho diskurz programujú Aćinovo vedomie (text)!'

Smrť rozpráva, ale aj samu seba „odvoláva“. S dokončením rozprávania končí sa aj „sujet“ jej príbehu. Aćin nasleduje Barthesovu vášeň, túžbu po písaní (Aćin, *ibid.*, s. 27). Jazyk je rozhodne pole literatúry ako textu, teórie ako textu a subjektu ako textu. Táto vášeň (tužba) po písaní je univerzálna a je konštitutívnym princípom vo všetkých štyloch textu (Aćin, *ibid.*, s. 27). Tento pôžitok z písania je blízky U Ecovi, Borgesovi, D. Kišovi. Borges hovoril „slovami vyhánam svojich démonov“. Ale aká je moc jazyka, diskurzu? Či môže meniť subjekt? Namiesto démonom je spisovateľ zaujatý slovami a démonológia je pre neho filológia. Práve v rámci filologickej siete subjekt môže byť zmenený. Subjekt je vždy diskurzívny výtvor.

„Text, ktorý navádza na písanie (le text scriptible), nemá určitý význam ani určité signifianty, je pluralitný a difúzný, je nevyčerpané tkanivo alebo galaxia označujúcich. Všetky literárne texty sú stvorené z iných textov (nie v konvenčnom slova zmysle). Neexistuje „originalita“ v literatúre, nieť „prvého“ literárneho diela, celá literatúra je intertextuálna“ (Eagleton, 1987, s. 151–152). Teraz chápeme J. Kristevovú, keď vravela, že text vzniká prelínaním iných textov.

Textom podľa Aćina ako aj Barthesa hýbe pôžitok. Teda Aćin si neželá interpretáciu ani „teror zmyslu“. Želá si lásku k jazyku takému, aký je. Text je ako milovaná bytosť, ktorú milujeme v jej samom jestvovaní, a preto mu nepridávame nijakú vlastnosť. Aćin zdôrazňuje čítanie. V tomto čítaní, kde dve fikcie, čitateľ a spisovateľ, hovoria niečo jedna druhej, vždy počuť pozdrav, pozvánku, želanie adresované niekomu tretiemu. Ich vzťah je nepretržitý *cóitus reservatus*, vzťah bez orgazmu, styk so zdržiavaním sa (Aćin, *ibid.*, s. 32). V diele J. Aćina nachádzame nedôveru k poznaniu a k jeho represívnemu jazyku, proti ktorému sa Aćin nasledujúc Barthesa búri. Aćin zdôrazňuje, že v Barthesovom texte subjekt sa nikdy nestáva ústredným fenoménom, rozsypáva sa, stáva sa riedkym. Závery absentujú (Aćin, *ibid.*, s. 33). Barthes si želá čítať a písať tak, aby v tejto praxi bola zmyselnosť, aby telo bolo vkladom so všetkými rôznorodými erotickými nábojmi. Je to Barthesovo želanie (*ibid.*, s. 73), ale vieme, že veci nevyzerajú vždy takto. Barthes vie byť aj racionálny. Treba si spomenúť len na jeho slávny text *Úvod do štruktúrálnej analýzy rozprávačského textu* alebo *S/Z* (Barthes 1970, 1983).

Zdá sa, že Aćinova rozprávačská stratégia predsa len „zvádza“ čitateľa, rozpráva mu o svojej tužbe, zdôrazňujúc Barthesovu túžbu. Jeho príbeh nás chce vtiahnuť do svojho významu (do svojej interpretatívnej siete). Aćin nežiada cudzie významy, ktoré umožňuje interpretácia. Interpretácií a významov podľa S. Petroviča existuje toľko, koľko senzibilných čitateľov. Iná je

však otázka, nakoľko je spisovateľov zámer dôležitý pre význam. Či možno očakávať, že pochopíme diela, ktoré sú nám cudzie v kultúrnom a historickom slova zmysle. Či je vôbec možné objektívne chápanie alebo je každé chápanie určené historickou a spoločenskou situáciou. Význam je pre niektorých bádateľov navždy fixovaný. Podľa Hirsha môže existovať niekoľko dobrých interpretácií textu, ale všetky sa musia pohybovať v rámci „systému typických očakávaní a pravdepodobností“, ktoré dovoľuje význam autorovho textu. Literárne dielo môže mať rôzne významy pre rôznych ľudí v rôznych obdobiach. Podľa Eagletona zmysel sa v priebehu dejín mení, kým význam ostáva nemenný. Spisovatelia poskytujú význam a čitatelia mu dávajú význam. Pre Gadamera sa význam diela nikdy nevyčerpáva v autorových intenciách. Vieme, že v praxi sú lepšie a menej dobré interpretácie jedného textu. Ale aký je Aćinov význam? On neguje význam používajúc Barthesove autoritatívne rozprávania o zážitku v texte. Tu ale vzniká otázka: či môžeme afirmovať svoj zážitok, negujúc cudzie interpretácie bez hlbšej analýzy? Interpretácie tiež prinášajú zážitok autorom, ktorí vstupujú do dialógu s textom.

Aćinov príbeh pokračuje rozprávaním o soche svätej Terezy, ktorá sa nachádza v kostole Sante Maria della Vittoria. „Veľmi som túžil vstúpiť do neho. Ešte vždy túžim po tom,“ vraví Aćin. Dielo patrí sochárovi a architektovi Giandomenizovi Berninimu — Bernini túto sochu urobil, tak ako aj iné, na objednávku. Aćin neguje interpretáciu, a predsa interpretuje príbeh Berniniho sochy. Ale aká je to interpretácia? Zdá sa nám, že Aćin nechápe podstatu tohto príbehu. V roku 1558, keď svätá Tereza mala 43 rokov, napísala „Zo svojej ľavej strany, vedľa seba som videla Anjela v telesnej forme, čo sa len zriedka stávalo. Nebol veľký, ale malý, veľmi pekný, s tvárou, ktorá žiarila. V rukách držal zlatú strelu a verila som, že vidím plameň na kovovom hrote strely. Zdalo sa mi, že viackrát prepíchal moje srdce a že mi vyťahoval vnútornosť z tela. Bolesť bola intenzívna, až som vzlykala, ale zároveň som cítila aj nejaký príjemný pocit a nechcela som, aby bolesť zmizla. Bola to duchovná a nie telesná bolesť, hoci ani telo nebolo mimo tohto pocitu. a to je už zjavné“ (Dudaš, 1991).

Aćin nepochybuje o svojej interpretácii. Zdôrazňuje, že ani najmenej zasvätený nemôže pochybovať, že vo výraze tváre Terezy nehovorí už jazyk slov, ale iba temný jazyk tela. Aćinovi sa zdá, že vie, čo Berniniho podvedomie stelesnilo v tejto soche. Podľa J. Aćina tvár svätej Terezy vyžaruje nejakú dvojzmyselnú bolesť. Aká je to obsesia? Je to priepasť, ktorá len telom myslí a píše — ako vraví Aćin? Je to priepasť, ktorá nás učí, ako sa telo číta, ako žije a zomiera? Bez pôvodu a cieľa? Okamih bez dychu? Svätá Tereza skonáva. Jej mystická extáza je podľa Aćina extázou smrti. Ale okrem smrti Aćin na jej tvári vidí aj pôžitok. Svätá Tereza je na vrchole erotického pôžit-

ku Jej mystická extáza nie je len extázou smrti, ale aj extázou lásky Acínova túžba po tom, aby vstúpil do kostola Santa Maria della Vittoria, prechádza do túžby po všeplatnej interpretácii, do podnecovania čitateľovej túžby po vstupe do chrámu jeho textu

OVEROVANIE MUŽSKEJ TÚŽBY (alebo ženský spôsob čítania jedného želania, respektíve túžby)

Natalia Dudašová vo svojej knihe *Škarupina* (1991) pokračuje v tomto príbehu o „želaní“ Ide o dialóg s esejou J. Acína *Svätá a peklo* (1987, s. 71)

N. Dudašová odmieta argumentačný diskurz J. Acína, ktorý tvrdí, že v žene vzniká slasť (rozkoš), keď do jej tela smrť kladie svoju kostnatú ruku Dudašová je proti ponížovaniu ženského tela, zvlášť, keď toto ponížovanie ženského tela prichádza zo strany, ktorá pre menšiu schopnosť dominancie v pohlavnom styku buduje na žene svoju falošnú istotu (ibid., s. 95) Acín rozpráva o rozťúženom ženskom tele Dudašová mu vyčíta, že svoju esej prekryl plášťom generálnych záverov, pod ktorý kladie ženské telo (rozťúžené), o ktorom hovorí na základe básnických metafor Acínov text budí v nej nepokoj Cíti sa ponížená a cestuje do Ríma overiť si mužskú pravdu Dudašová sa pýta, či existuje nejaká dobrá štúdia, ktorá by nasledujúc Acínovu logiku, rozprávala o mužskom faluse v erekcii s kostnatou rukou smrti nad ním (ibid., s. 80) Vyčíta mu, že hovorí o ženskej skúsenosti z hľadiska muža Autorka nemá pravdu, keď tvrdí, že smer strely (keď by sa tento smer predĺžil) nesmeruje k pohlavnému orgánu svätej Terezy — ona túto strelu vidí smerovať k prsiam Ale pravdu má, keď píše, že nie je to to isté byť poetkou Terezou v texte a mimo neho, že písanie Terezy o Piesni piesní a jej velebenie telesnej lásky ako výraz božskej lásky k národu Acín berie ako dôkaz pre nemú extázu, čo je, jemne povedane, čudné, že Terezino prežívanie na soche je len Berniniho videnie (dopisovanie jej textu), že pri čítaní sochy nemožno urobiť rekonštrukciu života Terezy (ibid., s. 92)

Dudašová teda neakceptuje interpretáciu Jovicu Acína Nesúhlasí s tým, že Hans Baldung Green (svojim obrazom ženy, ktorá zomiera a ktorej smrť kostnatou rukou preniká do jej pohlavia) poskytuje podobný výraz tváre ako aj Tereza Podľa Dudašovej smrť je nástrojom nevyhnutnosti, konečnosti Postupné chladnutie tela Keď ti tvrdnú cievy, ako sa môžeš (hoci akým mystikom alebo umelcom by si bol) sústrediť na orgazmus Je presvedčená o opaku že veľkí mystici mohli dosiahnuť extázu, až erotickú, nie v smrti ale v živote, keď sa priblížili k vrcholnému bodu samozabúdania, ale v nijakom prípade zomierania Keby niekto napísal, že ide o vrchol erotickej slasti samotnej smrti, ktorá berie telo, to by bolo niečo iné Ale kostnatá ruka v tele ženy nie je slasť Je to dobrý obraz, nie však aj pohlavný styk Podľa S. de Beauvoirovej by bolo chybné interpretovať emócie sv. Terezy ako jednodu-

chú „sexuálnu sublimáciu“ Ide o neuznanú sexuálnu túžbu, ktorá sa formuje ako božská láska, v prítomnosti milenca, ktorý jej spôsobuje hlboký otras, a ten smeruje k jej milencovi Takto si v pohybe sveta svätá Tereza želá spojiť sa s bohom a vo svojom tele prežíva toto spojenie Intenzita viery preniká do najintímnejších častí jej pohlavia (ibid., s. 84) Acín tvrdí opak, pre neho intenzita Terezinej túžby preniká do najintímnejšej časti jej viery Dudašová dôveruje S. de Beauvoirovej Chce vysvetliť rozdiel medzi ženou a mužom, ukázať právo na existenciu ženského písma, ktoré sa radikálne líši od mužského

Ale to, čo Acín a Dudašová nemôžu alebo nechcú pochopiť, je vlastne textuálny a naratívny problém Acín a Dudašová sa nachádzajú v podstate na rozličných stranách, ale majú čosi spoločné je to stratégia negatívneho monopolu Obaja rozprávajú a túžba mať absolútnu pravdu ich privádza do situácií, keď nie sú „úradníkmi pravdy“ ale výrobcami vlastného príbehu Dudašovej bude blízka myšlienka Helene Cixousovej „a každý príbeh, každý mýtus hovorí niet miesta pre tvoje želanie v mojej spoločenskej práci Láska je len domáca práca (Perišić, 1986, s. 169) Preto jej intelektuálnu energiu môžeme označiť ako boj proti falogocentrizmu, za znovuzrodenie sebavedomia ženy Zvíťaziť nad mužským „príbehom“ pre ňu znamená vybojovať si vlastnú integritu, oslobodenie telesného princípu Dudašová na rozdiel od Acína, Tamaša a iných nepíše text, ale SEXT! Je to veľmi charakteristické predovšetkým pre jej poéziu Ale aj pre ňu ako aj pre Acína alebo Berniniho platí moje textuálne telo je stvorené z jazyka (hovorenia) iného Dudašová si želá zbúrať pojmy, predpoklady a štruktúry tradičného mužského rozmýšľania Čítať ako žena znamená vyhnúť sa mužskému spôsobu čítania, poznať charakteristické obrany a „prekrúcania faktov“ mužského čítania a zabezpečiť korektívy (Culler, 1991, s. 62) Ženy sa musia brániť, aby neboli zvädzané „krivolakými“ mužskými textami J. Fetterly hovorí, že feministická kritika je politickým činom s cieľom, aby sa svet nielen interpretoval, ale aj zmenil A to zmenou vedomia tých, ktorí čítajú, a zmenou ich vzťahu k tomu, čo čítajú Dudašová je feministická kritička, ktorá túži stať sa čitateľom, ktorý sa búri, a nie čitateľom, ktorý súhlasí Chce vyhnúť mužský duch vtlačený do žien Čitateľ viac než štrukturuje text, ale text dáva určité odpovede a aktívne usmerňuje čitateľa Čitatelia v procese čítania píšú text, ale toto písanie usmerňuje stratégia samého textu alebo tradícia, ktorá sformovala „obzor očakávania“ recipienta Podľa U. Eca text nemôžeš použiť tak, ako chceš, ale iba tak, ako to text chce Čitateľ sa stáva obetou pekelného autorovej stratégie Vlastne čím viac je čitateľ aktívny, projektívny alebo kreatívny, tým viac s ním veta alebo autor manipulujú Keďže je text len radom formálnych štruktúr, ktorým čitatelia dávajú význam, treba povedať, že text ako aj jeho význam a čitateľ sú výtvormi stratégie nejakej interpretač-

nej spoločnosti. Čitateľa tvoria mentálne operácie, ktoré táto spoločnosť má. Lenže aj autor je čitateľ, aj on je „zmanipulovaný“ stratégiami, ktoré mu predchádzajú a do ktorých sietí musel chtiac-nechtiac vstúpiť. Keďže je text aktivitou Erosa, aktivitou „zvádzania“, či sa mu čitateľ môže vyhýbať? Tvorbu textu sprevádza túžba po zmysle, ale tento zmysel je vždy programovaný. Medzi záujmami a túžbou čitateľa existuje vždy hranica. Aj keď túžby sú podobné, to ešte neznamená, že túžba môže byť slobodná a splnená.

Ak telo aj text sľubujú pôžitok, tento pôžitok je rozličný. Telo patrí súčasnosť a trochu budúcnosť. Textu minulosť, súčasnosť a budúcnosť.

Literatúra

- AČIN, J. Poetika rastrojstva. Novi Sad, Bratstvo Jedinstvo 1987. s. 272.
 BARTHES, R. S/Z. Paris, Seuil 1970.
 BARTHES, R. Uvod u štrukturalnu analizu pripovjednog teksta. Zagreb, Republika 1983, s. 102—130.
 CULLER, J. O dekostrukciji. Zagreb, Globus 1991. s. 62.
 DUDAŠ, N. Škarupina. Novi Sad, R. slovo, 1991.
 EAGLETON, T. Književna teorija. Zagreb, SNL 1987. 267 s.
 POPOVIĆ—PERIŠIĆ, N. Literatura kao zavodjenje. Beograd, Prosveta 1988. s. 187.
 TODOROV, C. Poetika. Beograd, Filip Višnjić 1986.

O kamuflovaní v textových a netextových prejavoch

Juraj Briškár — Juraj Rusnák

Filozofická fakulta UPJŠ, Prešov

Médium písma, schopnosť reprodukovať, šíriť sa a trvať, možnosť textu nepochybne ovplyvňuje celú škálu jazykových prejavov. Ich neodmysliteľnou súčasťou sa stalo, domnievame sa, kamuflovanie. Máme tu na mysli súhrn všetkých postupov a rekvizít, ktoré majú zabrániť odhaleniu autorovej neúčasti, nezainteresovanosti na predmete výpovede, rezignácie na jej zmysel, na platnosť vlastných slov. Všetko to, čo je subjekt takéhoto prejavu ochotný podstúpiť v úsilí vyhnúť sa stanovisku, uniknúť pred sebou. Všetko, čo robí, aby unikol odhaleniu, t. j. všetko to, čím sa zároveň odhaľuje.

Únik pred stanoviskom, pred nevyhnutnosťou ručiť za vlastné slová tak dominuje kamuflovanej výpovedi, ktorá neprítomnosť garancií, inflačnosť textu maskuje akcentovaním limitov možnej výpovede poukazovaním na absolútne kritériá, voči ktorým nemožno obstať, na „nedostatok času“, „obširnosť problematiky“, „množstvo faktov“, „rôznosť pohľadov“ a pod.

Hypertrofia dramaticky zafarbenej lexiky vyvoláva dojem súboja s časom a materiálom. Neochota zastaviť sa, neprítomnosť myšlienky sa ospravedlňuje „krátkostou času“. Rovnakú funkciu však spĺňajú aj rozsiahle exkurzy, demonštrácie a opisy, podobne ako enumerácia redundantných, periférnych informácií, cieľom ktorých je prejav ozvláštniť. Úsilie zvýšiť atraktivitu a sebaistotu výrazu, zdanie, vedie k tomu, že sa v kamuflovanej výpovedi uplatňujú aj expresívne, napríklad archaické lexikálne a štylistické prostriedky, rovnako však aj neologizmy, neobvyklé konštrukcie. Vo výsledku tak nájde svoje miesto všetko, prostredníctvom čoho možno manifestovať istotu, zakryť úbytok identity. Všetko, čo výpoveď ozvlášťuje a súčasne zataľuje, znepriehľadňuje, čo odvádza pozornosť. Kompozícia takéhoto prejavu, zameraná na vytváranie dojmu, je preto nevyhnutne heterogénna, nevyrovnaná a jej počiatočná monumentálnosť, sebavedomie sa veľmi rýchlo vytrácajú. Význam slov sa v kamuflovanej výpovedi veľmi rýchlo vyprázdňuje, znaky strácajú svoju označujúcu silu, svoje opodstatnenie a nadobúdajú rás účelového inventára. V rámci toho istého prejavu tu spolupôsobia protikladné jazykové prostriedky, degradačné štylistické prvky, nadužívanie kontaktných prostriedkov sa spája s nepreniknuteľným, priam nedešifrovateľným odborným aparátom. Nevkus s ortodoxiou špecialistu. Kamuflovaniu tak nie je cudzie nič, čo umožňuje vyhnúť sa sémantike, skutočne zmysluplnému dorozumeniu.

Netolerantnosť, zneužívanie svojho postavenia v rámci komunikácie, skutočnosť, že kamuflovaniu nie sú cudzie ani mocenské prejavy, že takáto výpoveď vlastne s pozorným príjemcom neráta, sa v kamufláži spája s heteronómiou prejavujúcou sa okázalým rešpektom voči autoritám, voči všetkému faktickému. Nedostatok autonómie sa takáto výpoveď usiluje riešiť príklonom k istote, k extenzite hmatateľného, zrejmejšieho, a tým zaručiť svoju platnosť. Predstavuje viac ochoty objekt svojho záujmu zbožňovať, než ho „čítať“. Je jej cudzie hľadanie podstatných stránok skutočnosti, jej intenzity a uprednostňuje jej sprostredkovanie, reprodukovanie, skutočnosť samu. To, čo aj bez individuálnej nezastupiteľnej zainteresovanosti v probléme umožňuje dosiahnuť žiadaný efekt — nepochybnosť viditeľného, merateľného faktu, dokumentu.

Avšak tým, že sa kamufláž vyhýba bolestnému zainteresovaniu na predmete, uniká jej to, čo je v ňom bytostné, čo zasahuje. Napriek akcentovanej usilovnosti a únavy je tak výsledný súbor vždy neúplný a s každým novým faktom sa jeho neúplnosť len zvyšuje. Materiálovosť, hromadenie odpovedí bez otázky, kumulovanie faktického bez jeho interpretácie, nesvedčí ani tak o záujme predmet pochopiť, ako skôr o úsilí neutralizovať ho. Subjekt takejto výpovede nie je schopný naračný priestor reálne naplniť, no napriek tomu sa usiluje ho rozšíriť, okupuje ho, správa sa ako jeho dobyvateľ. A jeho koniec, nech by prišiel akokoľvek neskoro, je preň priskorý.

Ekonomia textu, možnosť získať tak veľa za súčasného vynaloženia tak malého množstva síl, jeho abstrahovanie od celku, od významu, monologickosť, extenzívnosť vyhovujú kamuflovaniu nepochybne viac, než organicnosť, nepredvídateľnosť dialógu živej reči, v rámci ktorej sa kamuflovanie prejavuje práve vnášaním prvkov textu. Neprekvapuje preto, ak legálnou súčasťou dnešnej každodennej textovej prevádzky je vo väčšej či menšej miere práve kamuflovanie. Tým, že štandardizovaný subjekt takejto textovej produkcie, informačnej premávky rezignuje na výraznejšiu tvorivú úlohu, na stanovisko a na jeho vrchol, na čin, že abstrahuje od seba a sústreďuje sa na účinok, efekt, prijíma aj postavenie vecí, funkciu. Eliminuje vzťah k sebe samému a stáva sa použiteľným. Rezignuje na seba, svoju výpoveď nivelizuje, podriaďuje ju subjektívnemu, t. j. abstrakcii, a ozvenou je mu odozva ľahostajných.

Некоторые аспекты перевода словацких реалий на русский язык

Екатерина Зенович

Институт славяноведения и балканистики РАН, Москва

Перевод — это специфическая область межъязыковой деятельности. Его осуществление предполагает не только способность говорить на языке, но и способность говорить „о языке“, иными словами, для осуществления грамотного перевода необходимо решить некоторые проблемы культурологического и лингвистического характера.

С точки зрения лексики перевод текстов с одного языка на другой может быть затруднен в связи с тем, что многие понятия, обозначаемые словами языка, имеют тесную связь со специфической национальной культурой.

Мы предполагаем, что словарный состав любого языка можно разделить на три больших класса:

- 1) слова, обозначающие общечеловеческие, интернациональные понятия;
- 2) слова, обозначающие понятия, характерные для культур, чуждых культуре языка, с которого осуществляется перевод;
- 3) слова, обозначающие специфические особенности культуры языка, с которого осуществляется перевод.

Первый лексический класс будут составлять слова типа *человек, солнце, земля*, т.е. обозначающие понятия, известные в силу своей универсальности в мировой культуре. Второй лексический класс составляют те слова, значения которых несут элемент „чуждости“, т.е. слова, пришедшие в язык для обозначения незнакомых культуре данного языка понятий. Третий лексический класс составляют слова, являющиеся нейтральными для языка той культуры, понятия которой они обозначают, но их значения несут элемент „чуждости“ для языков многих других культур.

Отнести конкретное слово к какому-либо из указанных выше классов можно лишь при сопоставительном рассмотрении языков и культур. При этом становится видно, что для отдельных культур чуждым может оказаться понятие, характерное для большого числа других культур (*лес, хлеб, фамилия* и пр.), некоторые слова будут обозначать понятия, существующие лишь в одной культуре (*харакири, микадо, йомеи*), другие — понятия, характерные для ограниченной совокупности культур (*мечеть, караван-сарай, неонаж*).

На основании вышесказанного можно утверждать, что наибольшую трудность при переводе представляют слова, составляющие третий класс лексики языка оригинала (того языка, с которого осуществляется перевод).

Словацкий и русский языки, как и культуры, имеют общие исторические корни, однако на современном уровне мы можем с полным основанием утверждать, что существует большая группа словацких понятий, которую можно считать специфической для носителей русского языка (третий класс словацкой лексики). На наш взгляд, можно выделить четыре типа причин, обусловивших существование такой лексики.

А) Главная причина очевидна — различие культур, истории и языкового сознания словацкого и русского народа. Несмотря на древнюю этническую общность, словацкая и русская нации никогда не оказывались в пределах одного государственного образования, да и говорить о каких-либо тесных культурных и исторических связях словаков и русских нельзя. Отсюда разница в названиях народных обычаев, обрядов, танцев, музыки, кухни, национальной одежды, а также в понятиях, связанных с государственным, социально-политическим и общественным устройством. Исключение составляет лишь лексика периода существования социалистической Чехословакии, когда многие понятия были заимствованы из русского языка параллельно с заимствованием и адаптацией в ЧССР ряда структур.

Но, разумеется, и здесь не всегда можно говорить о полной эквивалентности понятий, т.к. чаще всего заимствовалась лишь модель. Так, к примеру, словацкое слово *iskrička* не является полным эквивалентом русскому *октябренок* (*Veľký slovensko-ruský slovník [VSRS]* дает к слову *iskrička* пояснение 'mladší žiak al. žiačka pracujúci v záujmových krúžkoch').

Б) На лексику словацкого языка в достаточной мере повлиял тот факт, что территория Словакии на протяжении своей истории входила в состав различных государств (Великая Моравия, Венгрия, Австро-Венгрия, Чехословацкая республика, ЧССР). Соответственно, лексика словацкого языка содержит большое количество слов, обозначающих денежные единицы, единицы административно-территориального деления, названия должностных лиц, мер, общественных течений и т.д., пришедших из венгерского, немецкого, чешского языков. Однако эти понятия мы вполне можем считать собственно словацкими, т.к. они принадлежат словацкой истории и культуре. Примерами таких понятий мы можем считать *išpán*, *baťovky* и т.д.

В) В качестве одной из причин можно указать различие вероисповеданий. Отсюда разница в названиях обрядов, титулов духовенства, символов и т.д. Однако основная часть культовой католической терминологии заимствована из латинского языка, и существует лишь несколько слов такого типа, имеющих славянский корень (*sposved', popolec, Svätá stolica*).

Г) Наконец, небольшая группа специфических понятий связана с разницей фонетических и графических систем словацкого и русского языков, например прилагательное *esovitý* 'в виде (латинской) буквы „s“' (VSRS) придется переводить описательно, т.к. русская буква „с“ имеет другую форму.

Далее укажем основные смысловые группы слов третьего класса словацкой лексики:

1) Единицы административно-территориального устройства: *komitát, župa, okres*.

2) Названия лиц, наделенных властью, и органов власти: *dráb, šafár, slúžny, išpán, pandúr, župan; krajinské zastupiteľstvo, verejná bezpečnosť, ľudové milície*.

3) Система мер: *jednotná kráľovská miera, siaha, zván, temlov, kyta, jutro, poplužie* (трудность в описании системы мер, существовавшей в Словакии, точнее в Венгрии и Австро-Венгрии, до принятия в 1874 г. метрической системы состоит в том, что унифицированной системы не существовало, и в различных областях в разное время одна и та же единица измерения могла иметь разную величину).

4) Денежные единицы: *groš, grajciar, polturák; halier, koruna*, а также разговорные слова, обозначающие монеты и банкноты различного достоинства: *päták, košútka; päťkorunák, zelená*.

5) Понятия, связанные с именами исторических и культурных деятелей, названиями организаций, исторических событиями и течениями: *terezianský urbár, jánošíkovská pieseň, bernolákovčina, pobiellohorský, Matica slovenská, masarykizmus*. Следует быть особенно осторожным при переводе таких слов как *obdobie temna, pomemoran-dový, poprevratový*, т.к. в языковом сознании других народов слова типа *меморандум, переворот, освобождение, мрачная эпоха* и пр. могут ассоциироваться с совершенно иными историческими событиями. К примеру, прилагательное *февральский* в сознании носителя русского языка связано с февральской буржуазной революцией 1917 г., в словацком же языке слова *Február, predfebruárové pomery, pofebruárový vývin* связаны с событиями февраля 1948 г.

6) Понятия, связанные с организацией хозяйственной и социальной жизни людей и образованием: *komasácia, obecná škola, novomanželská pôžička*.

7) Национальная одежда: *kabaňa, gate, živôtik, krpec, lajblík, surovica*.

8) Кулинарные понятия: *žinčica, kuľaša, španielsky vtáčik, šul'ance, zelený silván*.

9) Музыкальные инструменты: *fujara, drumbl'a*.

10) Сказочные и мифологические понятия:

— сказочные персонажи: *lesný škriatok, ježibábel', vlkolak, piadimužik;*

— имена сказочных персонажей: *Červenkráľ, Ďuro-Truľo, Popolvár* — *Hnusná tvár;*

— названия сказочных предметов: *myšacia bundička;*

— традиционные сказочные формулы, зачины, концовки.

Отметим, что, на наш взгляд, сказки вообще представляют собой уникальный текст с точки зрения философии, образов, стиля, организации текста, а потому перевод народных сказок с одного языка на другой являет собой огромную проблему.

11) Обряды и обычаи; понятия, с ними связанные: *kúpačka, traja zmrznutí svätí*.

12) Профессии, сословия и т.д.: *krpčiar, salašníik, habán, armalista*.

13) Прочие бытовые понятия: *zapekačka, salónka, demižón*.

14) Понятия, связанные с языковыми явлениями: *čiarika, vokáň, pán XY* вместо имени незнакомого лица (в русском *господин N*).

15) Чины в армии: *strážmajster*.

16) Понятия, связанные с названиями промышленных предприятий: *škodovka, embéčka, baťovské ceny*.

17) Понятия, связанные с географическими понятиями: *goral, dolniaky*.

18) Названия наград и премий: *Biely lev*.

19) Народные промыслы: *pozdišovská keramika, modrúnská majolika*.

20) Народные (и пр.) игры: *hrať sa na hada, veselá sedma*.

21) Цитаты из классической литературы и общественных текстов: *Nad Tatrou sa blýska, Kocúrkovo*.

Мы полагаем, что данный список можно продолжить. Отметим также, что специфическими иногда могут быть не понятия в целом, а лишь части семы. К примеру, слово *čechů* можно перевести на русский язык словом *чех*, но при этом будет потеряна пейоративность.

Большинство выделенных нами смысловых групп слов третьего класса характерны не только для словацкого языка, но и для любого другого литературного языка, т.е. являются универсальными.

Как правило, наибольшую проблему при переводе представляют именно слова, относящиеся к описанному нами выше третьему классу. Ниже мы попытаемся определить некоторые основные на наш взгляд принципы перевода подобных слов.

Однако, сразу следует сделать оговорку. Дело в том, что слово „перевод“ применимо в определенных пределах лишь к первому классу лексики. При работе со словами третьего класса следует говорить, скорее, об интерпретации понятия.

Проблема интерпретации третьего класса словацких слов была достаточно подробно рассмотрена в статьях М. Филкусовой (1984) и Л. Балажовой (1984), правда, применительно к нуждам составления двуязычного словаря. Однако, очевидным является тот факт, что при переводе текстов преследуются несколько иные цели. Поэтому, кроме указанных в этих статьях способов, а именно транслитерации с объяснением, приблизительного перевода, описательного перевода и использования аналогии, для практического перевода мы можем предложить следующие приемы:

1. Калька. Применение данного способа будет особенно удачно в том случае, когда желательно сохранить внутреннюю форму слова. Такая необходимость может возникнуть, к примеру, при передаче названий сказочных персонажей или имен героев сказок. Дело в том, что внутренняя форма этих имен, как правило, заключает в себе информацию о волшебных свойствах героя, а ее необходимо донести до читателя перевода. Именно поэтому, несмотря на то, что собственные имена, как правило, транслитерируются, здесь нужна калька, например: *Lomidrevo* — *Ломайдерев*, *Valivrch* — *Валигор*, *Miesiželezo* — *Месижелез*, *Kvetuša* — *Цветочек* или *Цветик* и т.п. Кстати,

близкое родство языков существенно облегчает процесс калькирования.

2. Замена родовым понятием. Такой способ хорошо использовать при переводе художественной литературы, когда оттенки значения не очень существенны. Легче всего его применять при передаче понятий, связанных с бытом (*driapačka* — *посиделки*, *hološne* — *брюки*, *meštianka* — *школа*, *čalamáda* — *салат*).

3. Использование функционального аналога, т.е. замена словацкого понятия русским, вызывающим сходную ассоциацию. Такой метод можно использовать, скажем, при передаче понятий — мер в том случае, если с точки зрения смысла важна не точная величина данной меры, а лишь ее порядок (то же самое касается и понятий — денег). К примеру, слово *šesták* ('двадцать крейцеров') в значении „мелкая монета“ можно заменить русским *копейка*, *пятак*.

4. Замена словацкого понятия другим заимствованным понятием. Такой способ может быть удобен в силу того, что словацкая культура русскому читателю почти не знакома, но в то же время некоторые специфические для русской культуры словацкие понятия имеют аналоги в более известных в мировом масштабе культурах. Например, известно, что политические партии в Словакии именуются по западному образцу. При толковании значения названий словацких партий самым простым способом будет проведение аналогии с политическим устройством стран Западной Европы. Подобно этому словацкое слово *dopredaj* легко растолковать, используя английское *sale*, а не русское *распродажа*, обладающее яркой коннотацией.

Однако, при интерпретации понятий, обозначаемых словами третьего класса, необходимо учитывать множество побочных факторов: стиль, жанр переводимого произведения, ориентацию на определенный круг читателей, необходимую степень точности, задачи перевода, а главное — контекст. Именно значение контекста дает переводчику неограниченные возможности для выбора, сочетания и варьирования различных способов интерпретации. Но при всем этом переводчик должен быть готов к тому, что перевод текста с одного языка на другой может потребовать от него широчайших знаний из области культуры и истории страны языка оригинала (как, впрочем, и страны перевода). А поэтому нам бы хотелось оставить право решения вопроса о способе интерпретации конкретного понятия за практическим переводчиком.

BALAŽOVA, L. Sociolingvistický pohľad na slovenské reálne a ich ekvivalenty v ruštine. In: *Obsah a forma v slovnej zásobe*. Ed. J. Kačala. Bratislava, JÚLŠ SAV 1984, s. 239—243.

FILKUSOVÁ, M. Z problematiky spracovania bezekvivalentnej lexiky vo Veľkom slovensko-ruskom slovníku. In: *Obsah a forma v slovnej zásobe*. Ed. J. Kačala. Bratislava, JÚLŠ SAV 1984, s. 231—234.

Velký slovensko-ruský slovník, zv. 1—4. Ed. D. Kollár, E. Sekaninová. Bratislava, Veda 1979—1990.

Bilingvizmus alebo semilingvizmus?

Jozef Štefánik — Marián Groma

Filozofická fakulta UK, Bratislava — Pedagogická fakulta UK, Bratislava

Viac ako polovica obyvateľov sveta používa na dorozumievanie so svojím okolím zväčša viac ako jeden jazyk. To znamená, že bilingválnosť môžeme chápať skôr ako normu, než ako výnimku alebo ako niečo nezvyčajné. Napriek tomu, že o bilingvisme existuje už množstvo publikácií, ešte vždy sa nepovažujú všetky aspekty bilingvizmu za uspokojivo vyriešené. Problematika bilingvizmu sa niekedy v laickej verejnosti zjednodušuje na situáciu, keď schopnosť používať dva jazyky je rovnocenná. Literatúra aj prax však dokumentujú, že to pre väčšinu tých, ktorí ovládajú dva jazyky, neplatí. Ovládanie druhého jazyka sa okrem toho často zužuje na jeho hovorenú podobu. Zanedbáva sa skúmanie bilingvizmu vo všetkých realizačných podobách jazyka, to znamená nielen v hovorenej, ale aj v písomnej podobe. Možno to prirovnáť k situácii, v ktorej nejaká komunita (etnikum) má síce vlastný jazyk, ale bez jeho písomnej formy, a člen tejto komunity súčasne používa ďalší jazyk, pre ktorý je celkom prirodzená jeho písomná realizácia. Okrem problému bilingvizmu v rozličných realizačných jazykových podobách chceme v príspevku venovať pozornosť miere ovládania oboch jazykov — t. j. stanoveniu hranice, kedy ešte možno hovoriť o bilingvisme a kedy už nie. Myslíme si, že veľmi zaujímavým predmetom skúmania je miera zvládnutia dvoch jazykov, s ktorými sa stretávajú nepočujúci — zvukového jazyka a posunkového jazyka. Skôr ako sa budeme venovať týmto dvom okruhom problémom podrobnejšie, priblížime si niektoré základné poznatky o bilingvisme.

Americký lingvista Bloomfield (1939) pokladá za bilingvizmus ovládanie jazykov na úrovni „rodených hovoriacich“. Taktiež za „ozajstného“ bilingvistu pokladá Thiery (1978) človeka, ktorého pokladajú za rodeného hovoriaceho (native speaker) príslušníci dvoch rozdielnych jazykových komunít. Weinreich (1953) vyčlenil tri základné typy bilingvizmu na základe sémantických vzťahov medzi dvoma jazykovými systémami u jednotlivca: koordinovaný, zložený (zmiešaný) a subordinovaný typ.

Pre koordinovaný typ bilingvizmu je charakteristické to, že jednotlivec má dva funkčne nezávislé jazykové systémy. Pokiaľ ide o vzťah designat — designátor, resp. jazykový obsah — jazyková forma, jednému designátu zodpovedá jeden designátor. Napr. španielsko-anglický bilingvista má pre jazykovú formu *la mesa* jazykový obsah, ktorý sa s ním spája v španielčine, a pre anglický výraz *table* obsah, ktorý sa s ním spája v angličtine.

Zložený (zmiešaný) typ bilingvizmu je taký, keď jeho nositeľ má pre dve jazykové formy (*la mesa*, *table*) jeden spoločný jazykový obsah, ktorý je „splynutím (zmiešaninou)“ dvoch pôvodných. Podľa Hornbyho (1977, s. 5) rozdiel medzi koordinovaným a zloženým bilingvizmom spočíva v tom, že „koordinovaní bilingvisti majú oddelené (a odlišné) sémantické systémy, kým zlození (zmiešaní) bilingvisti majú () dva rozdielne spôsoby realizácie (dva jazyky) pre jediný sémantický systém“. Hornby tu trochu zjednodušene chápe jazyk a redukuje ho iba na jazykovú formu.

Subordinovaný typ bilingvizmu má spoločné črty so zloženým bilingvizmom. Taktiež je tu iba jeden jazykový obsah pre dve jazykové formy, avšak tento jazykový obsah je vlastne jazykovým obsahom „silnejšieho“ (dominantného) jazyka.

Na základe ďalších kritérií môžeme vymedziť viaceré iné typy bilingvizmu, ako sú napríklad individuálny a skupinový, prirodzený a umelý, bilingvizmus písomného a zvukového jazyka a iné.

Vo vzťahu k miere osvojenia si dvoch jazykov je zaujímavý konštrukt, ktorý ako prvý použil Hansegard a nazval ho **semilingvizmus** (Martin-Jones — Romaine, 1986). Rozumel pod ním neúplné jazykové schopnosti. Použitie tohto pojmu sa veľmi často spajalo so štúdiom jazykových schopností etnických minorít žijúcich vo veľmi špecifických podmienkach. Iní autori, napr. Lambert a Swan (tamtiež) nazývajú podobný jav subtraktívnou formou bilingvizmu. Ak by sme chceli bližšie objasniť kontinuum úrovne bilingvizmu, môže nám byť nápomocná Cumminsova schéma (1979). Na jej najnižšom stupni je spomínaný semilingvizmus (nízka úroveň v oboch jazykoch), potom nasleduje dominantný bilingvizmus (ovládanie jedného z jazykov na úrovni rodného jazyka) a tzv. aditívny bilingvizmus, pre ktorý je charakteristická vysoká úroveň v oboch jazykoch. Rozdielne chápe pojem semilingvizmus Horecký (1990), ktorý ho použil na označenie neúplného ovládania istého (jedného) jazyka u bilingvistu.

V systémoch dorozumievania človeka s človekom existujú aj spôsoby jazykovej komunikácie, ktoré sa odlišujú od jazykov počujúcich tým, že sa informácie neodovzdávajú verbálne (hovoreným slovom) a neprijímajú sa sluchom. Tak je to napríklad pri komunikácii nepočujúcich. V dôsledku chýbania sluchového vnímania si nepočujúci museli prirodzenou cestou vytvoriť spôsob komunikácie, ktorý je založený na inej forme vysielania a prijímania jazykovej informácie. Komunikácia posunkovou rečou, ako možno spôsob dorozumievania nepočujúcich nazvať, obchádza tzv. verbálno-akustickú modalitu a nahrádza ju motoricko-vizuálnou modalitou. Posunkovanie nahrádza zvukovú reč, vizuálne vnímanie nahrádza prijímanie jazykovej informácie sluchom. Ešte donedávna sa u nás používal iba termín posunková reč, o posunkovom jazyku sa dlho nehovorilo. Až poznatky takých autorov, akými sú Stokoe, Wilbur, Klima a Bellugi, Supalla, Lane a Grosjean ukázali, že posunková reč nie je len vyjadrovanie pomocou gest, pantomímy alebo pohybov rúk naznačujúcich tvary predmetov. Lingvistickou analýzou sa zistilo, že okrem posunkovej reči možno hovoriť aj o posunkovom jazyku. Charakteristiky tohto jazyka v jeho jednotlivých rovinách su také špecifické, že vylučujú možnosť chápať posunkovú reč ako jednu z realizačných podôb jazyka, ktorý používa počujúca populácia v tej ktorej krajine. Posunkový jazyk je vo vzťahu k jazyku počujúcich v tej istej krajine plne autonómny. Na to, aby sa nepočujúci mohol dorozumievať posunkovou rečou, nepotrebuje z jazyka počujúcich nič poznať. Z uvedeného vyplýva, že posunkový a zvukový jazyk možno považovať za dva osobitné jazykové systémy. Mnohí nepočujúci alebo aj deti nepočujúcich rodičov dokážu plynule používať oba jazyky — hovorený aj posunkový. Možno ich preto nazvať bilingvistami. Od vzťahu zvukového a písomného jazyka sa vzťah hovoreného a posunkového líši tým, že tu nejde o dve podoby realizácie toho istého jazyka, ale o dva nezávislé jazyky, ktoré okrem toho, že sú navzájom autonómne, majú aj rozdielnu formu realizácie (bližšie pozri Štefánik — Groma, 1993a, 1993b). Informácie o tejto zaujímavej forme bilingvizmu sa čoraz častejšie objavujú už aj v základných publikáciách o bilingvizme (pozri napr. Grosjean, 1982).

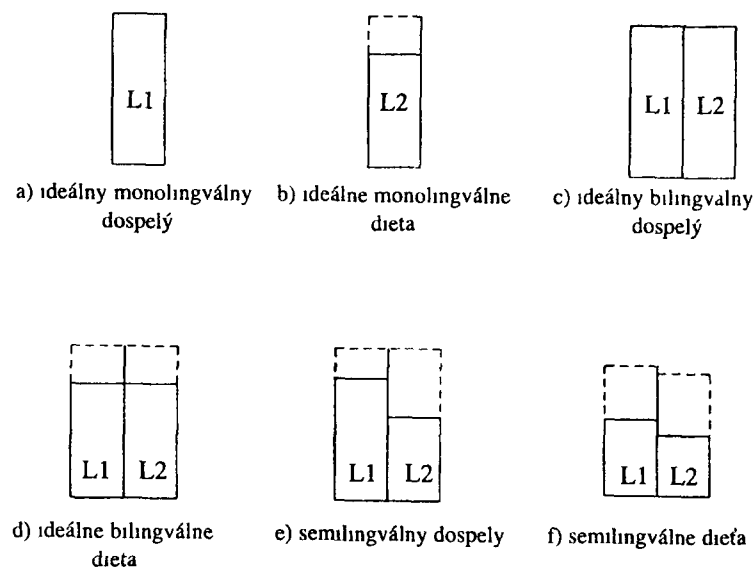
Zdá sa, že spomínaná teória semilingvizmu nám môže byť užitočná, ak chceme porozumieť jazykovej kompetencii nepočujúcich detí a dospelých. Zvlášť vhodná sa nám ukazuje táto teória aj preto, lebo problém semilingvizmu sa často spája so spôsobmi vzdelávania a s kognitívnym vývinom. Možno povedať, že takto dochádza k preklenutiu čisto lingvistického pohľadu a k jeho rozšíreniu do oblasti vzdelávania, kognitívnej psychológie a pod.

Ako všeobecne známy poznatok možno uviesť, že nepočujúce deti majú problémy s osvojením si zvukového jazyka. Dôvody sú zrejmé a nebudeme ich tu bližšie rozoberať. Jazyková kompetencia prelingválne nepočujúcich je niekedy taká nízka, že vystačí len na dorozumievanie v bežných komunikač-

ných situáciách. Veľmi málo nepočujúcich dosiahne čo i len spodnú hranicu funkčnej gramotnosti, a to i napriek veľkému úsiliu špeciálnych pedagógov.

Aká je jazyková kompetencia nepočujúcich v posunkovom jazyku? V laickej verejnosti je všeobecne rozšírený názor, že všetci nepočujúci vedú ako automaticky používať posunkový jazyk bez rozdielu úrovne jeho osvojenia. Zabúda sa na to, že osvojovanie si zvukového a posunkového jazyka podlieha rovnakým zákonitostiam a vyžaduje rovnaké podmienky. Ak vo zvukovom jazyku dostáva počujúce dieťa plnohodnotné jazykové vzory vždy už u rodičov, nepočujúce dieťa sa s posunkovým jazykom od najútlejšieho veku stretáva asi len v 10 % (podiel nepočujúcich detí s nepočujúcim rodičom). Väčšina nepočujúcich detí si posunkový jazyk neosvojuje ako jazyk rodný (materinský). Tieto deti si začínajú osvojovať posunkový jazyk od svojich nepočujúcich rovesníkov v špeciálnom zariadení. Niektoré vzory ako možno posunkovať im poskytujú počujúci špeciálni pedagógovia alebo rodičia, ktorí sa rozhodli v dorozumívaní s dieťaťom používať posunkovú reč. Možno práve preto, že mnohí pedagógovia nepočítajú s využívaním posunkového jazyka vo vzdelávaní nepočujúcich, chýba väčšine nepočujúcich detí ideálny vzor na osvojovanie si plnohodnotnej kompetencie v posunkovom jazyku — dospelí nepočujúci.

Na grafické znázornenie jazykovej kompetencie nepočujúceho dieťaťa možno využiť model, ktorého autorom je Skutnabb-Kangas (Martin-Jones — Romaine, 1986, s. 32).

Tento model zachytáva jazykovú kompetenciu počujúcich. Ak by sme ho aplikovali na situáciu nepočujúcich, mohli by sme prísť k nasledujúcim tvrdeniam: a) keďže každé nepočujúce dieťa prichádza skôr či neskôr do styku s obidvoma jazykmi, možno tu vynechať pojem monolingvizmus a hovoriť buď o špecifickom prípade bilingvizmu alebo o semilingvizme, b) je otázne, za akých podmienok sa stáva primárnym jazykom posunkový jazyk nepočujúcich a kedy je primárnym jazykom zvukový jazyk (má to veľký význam pre určenie vzťahu jazykovej formy a jazykového obsahu, tak ako sme to uviedli vyššie v časti venovanej rôznym druhom bilingvizmu).

V našom príspevku sme sa pokúsili bližšie vysvetliť niektoré otázky spojené s bilingvizmom, ktorým sa venuje pozornosť v súčasnej odbornej literatúre. Na rozdiel od všeobecného trendu sme ich však skúmali v špecifickom kontexte vzťahu posunkového a zvukového jazyka u nepočujúcich.

Grosjean (1985) vyslovuje počudovanie nad tým, prečo sa skúmaniu bilingvizmu venuje taká pozornosť, keď väčšina svetovej populácie je bilingválna, a prečo sa s rovnakou starostlivosťou neskúmajú kognitívne dôsledky monolingválnosti. Myslíme si, že aj náš príspevok dokazuje potrebu skúmania netypických a málo frekventovaných foriem bilingvizmu, najmä ak jedným z jazykov je slovenčina.

Literatúra

- BLOOMFIELD, I. Linguistic Aspects of Science. International Encyclopedia of Unified Science. Chicago, 1939, vol. 1, No. 4.
- CUMMINS, J. Linguistic Interdependence and the Educational Development of Bilingual Children. Review of Educational Research, 49, 1979, s. 222–251.
- GROSJEAN, F. Life with two languages. Harvard University Press 1982.
- GROSJEAN, F. The bilingual as a competent but specific speaker—hearer. Journal of Multilingual and Multicultural Development, 6, s. 467–477.
- HORECKÝ, J. Terminológia v oblasti viacjazyčnosti. Kultura slova, 5, 1990, s. 137–140.
- HORNBY, P. Introduction and Overview. In: Bilingualism: Psychological, Social and Educational Implications. Ed. P. Hornby. Academic Press 1977.
- MARTIN-JONES, M. — ROMAINE, S. Semilingualism: A Half Baked Theory of Communicative Competence. Applied Linguistics, Vol. 7, 1986, 1, s. 26–38.
- ŠTEFÁNIK, J. — GROMA, M. Jazykové systémy a možnosti ich realizácie. In: Philologica 41. Zborník FFUK. Ed. P. Žigo. Bratislava, Univerzita Komenského 1993, s. 25–35.
- ŠTEFÁNIK, J. — GROMA, M. Jazykové systémy počujúcich a nepočujúcich. In: VARIA II (Materiály z Kolokvia mladých jazykovedcov. Modra—Piesok 26–27 novembra 1992). Ed. M. Nábeľková — P. Odaloš. Bratislava — Banská Bystrica, SJS pri SAV — PF UMB 1993, s. 70–74.

THIERY, C. True bilingualism and second language learning. In: Language interpretation and communication. Ed. D. Gerver — H. Sinaiko. New York, Plenum Press 1978.

WEINREICH, U. Languages in Contact. The Hague: Mouton 1953.

Je komunikace mezi rodiči a dětmi dialogem?

Eva Schneiderová

Pedagogická fakulta UK, Praha

„Celý náš život je vlastně jediným dialogem, který vede každý z nás se svým okolím, ale i sám se sebou.“

(Citováno z úvodní části publikace O. Mullerové a J. Hoffmannové — Kapitoly o dialogu, 1994.)

Člověk je tvor společenský, od narození žije mezi lidmi a má potřebu a snahu se s nimi dorozumět. Zpočátku neverbálními prostředky (úsměvem, pláčem, dotečením), později pomocí prostředků verbálních — prvních slabik, slůvek, krátkých vět, postupně si rozšiřuje slovní zásobu a zdokonaluje svou dorozumívací schopnost. Důležitými podmínkami tohoto vývoje jsou jednak vrozené mentální předpoklady dítěte (tedy součást jeho biologické a psychické výbavy), jednak přiměřená stimulace prostředím¹. Od počátku se dítě snaží komunikovat s druhou osobou, především s matkou a s nejbližšími rodinnými příslušníky. Od počátku se vlastně snaží vést dialog. Dialog tedy představuje jednu ze základních forem aktivního kontaktu mezi lidmi, je prvořadým prostředkem lidského dorozumívání, výměny informací, společné činnosti, utváření vzájemných vztahů atd. Dialog je považován za základní, přirozenou formu lidské komunikace, neboť uspokojuje jednu z důležitých potřeb člověka, tj. dorozumět se s druhou osobou, povídat si, vyprávět, vyměňovat si své názory, svěřovat si své problémy, starosti a radosti atd. Na rodině, zejména však na matce záleží, zda a jak se dítě této dovednosti — komunikovat s druhými lidmi, vést plnohodnotný dialog — naučí. Právě v rozhovorech v rodině totiž dítě získává své první komunikační návyky, neučí se zde jen prvním hláskám, slovům a větám, ale učí se též

¹ Otevřenou otázkou zůstává, co je vlastně vrozeno, zda jsou tyto předpoklady pouze základem (biologickým, psychickým), který osvojení jazyka umožňuje, nebo jsou skutečně specializovaným mechanismem (soustavou pravidel), jak to chápou např. nativisté. Pro oba názory byl shromážděn dostatek argumentů. Podrobněji se touto problematikou zabývá např. I. Nebeská (1992, s. 94–101).

reakcím v dialogu a způsobům zacházení s jazykem. Učí se nejen mluvit, ale i poslouchat, tedy vyslechnout toho druhého, neskákat druhému do řeči, odpovídat na to, na co se ho ptají, ale také ptát se, tedy formulovat otázku, učí se základním zdvořilostním frázím — pozdravit, poděkovat, poprosit — a kdy a jak jich používat atd. Návyky a dovednosti získané v rozhovorech v rodinném styku mají na dítě velký vliv a mnohdy přetrvávají po celý život.

Dítě se učí nejdříve tím, že řeč poslouchá a napodobuje. Je proto nutné, aby od nejtělejšího dětství dostávalo co nejvíce řečových podnětů, a to takových, které by měly být vzorem pro napodobení. Řeč je přímo spjata s myšlením. Bez řeči by nebylo myšlení, úroveň myšlení se pak projevuje v úrovni řeči. Přibližně kolem jednoho roku se shluky zvuků, které dítě produkuje, začínají podobat slovům. Po prvním roce nastává období opakování izolovaných slov. Od této počáteční fáze napodobování, opakování řeči svého okolí se však dítě velmi rychle dostává do fáze vlastního tvoření. Mezi druhým a třetím rokem už dítě zpravidla² zvládá slovník základních výrazů a samo vytváří jednoduché věty. Rozumí však i relativně složitým syntaktickým konstrukcím, i když je samo zatím nepoužívá. Mezi 3.—5. rokem si dítě osvojuje velké množství nových znalostí a dovedností a tomu odpovídá i rychlý vývoj řeči. V tomto věku (tedy zhruba tak okolo třetího roku) se dítě také začíná ptát, učí se vytvářet, formulovat otázku, snaží se vést aktivní dialog se svým nejbližším okolím. Je to poprvé v jeho životě a vliv rodiny zde hraje nezastupitelnou roli. Především na ní záleží, zda se dítě naučí ptát, ale také poslouchat, tedy vyslechnout, co mu říkáme.

Měli bychom vždy trpělivě a pravdivě odpovídat na všechny dětské otázky, a to s přihlédnutím k věku dítěte a schopnostem jeho chápání. Pokud nevěnujeme dítěti v tomto vývojovém období dostatečnou pozornost, nevyslechneme ho, nepovedeme s ním opravdový plnohodnotný dialog, může se stát, že se dítě ptát nenaučí, či dokonce — a to může být ještě horší — dítě se naučí neptat, což může nepříznivě ovlivnit jeho důvěru k rodičům i jeho schopnost komunikovat s lidmi. Jestliže na vážně míněné dětské otázky budeme odpovídat vtipkováním či je označíme za hloupé a nesmyslné, může to mít pro dítě, jeho vztah k rodičům, ale i k ostatním lidem vážné následky někdy na dlouhý čas, mnohdy i na celý život.

Již na minulém kolokviu jsem se zabývala problematikou komunikace rodičů s dětmi. Poukázala jsem na zvláštnosti tohoto typu komunikace, které jsou způsobeny velice blízkým vztahem všech jejích účastníků, kteří se navzájem velice důvěrně znají a opakovaně spolu komunikují. Charakteristickými rysy proto jsou velká zkratkovitost, redukce, náznakovitost a opako-

² Jsou zde však velké individuální rozdíly, zvláště někteří chlapci začínají mluvit později a nemusí to být známkou fyzické ani psychické poruchy (podrobněji: Ohnesorg, 1990, s. 28).

vanost. Ve svém příspěvku jsem pak upozornila na zajímavou skutečnost, kterou jsem zjistila při získávání materiálu, a to na výskyt tzv. otázek nepravých, tj. otázek, kde není záměrem mluvčího získat nějakou informaci ani snaha dosáhnout odpovědi, ale které plní různé jiné funkce, např. varování — *mám ti ten talíř vodnýst?*, výhrůžku — *chceš dostat pohlevek?*, podiv, zahořčení — *jak je možné že ses tak zamazal?*, napomenutí — *proč strkáš ten nůž do pusy?*, obavu — *chceš si tou vidličkou vypíchnout oko?*, výčitku — *copak neumíš pozdravit?* atd. Poukázala jsem na to, že na vyslovení těchto otázek rodiče neočekávají od dětí odpověď, ale nějakou neverbální reakci. Případná odpověď by naopak mohla vzbudit nelibost a „přestřít“ situaci. A tak tyto repliky svou podobou typicky dialogické jsou zde vyslovovány se záměrem zcela opačným, tj. nepřipustit pokud možno žádnou verbální reakci. Zde by asi bylo možné se zeptat, oč jsou takovéto „otázky“, jež se skutečnou otázkou mají společnou jen intonaci, případně užití tázacího zájmena či pořádek slov, pronášené často s ironií, jízlivostí a snahou o zesměšňování, lepší, smysluplnější a „chytřejší“ než „hloupé“ a naivní dětské otázky. Nesvědčí nadměrné užívání takovýchto „otázek“ o tom, že jsme si nezvykli očekávat odpověď na položenou otázku, že jsme se nenaučili poslouchat, co nám druhý říká, že vlastně nechceme či ani neumíme vést dialog?

V dnešním příspěvku bych se zaměřila na další zajímavou zvláštnost tohoto typu komunikace, která by jistě také měla být důvodem k zamyšlení, a to užívání rozkazovacích vět v komunikaci rodičů s dětmi. Nejdříve bych se pozastavila u problému terminologického, tj. u vymezení pojmu rozkazovací věta. V *České mluvnici* v kapitole věnované druhům vět (Člavaránek — Jedlička, 1963, s. 316) jsou uvedeny věty oznamovací, tázací, žádací a zvolací. Věty žádací jsou vymezeny jako věty vyjadřující rozkaz nebo zákaz, vybídnutí, žádost nebo přání, aby se něco stalo. Dále se zde uvádí, že věty žádací dělíme někdy na rozkazovací (obsahují rozkaz nebo zákaz) a na přací (obsahují přání). Ve *Skladbě spisovné češtiny* (Grepl — Karlík, 1986, s. 66) jsou věty podle svých komunikativních funkcí (dále KF), tj. cílů, pro které byly mluvčím vzhledem k adresátovi vysloveny (napsány), rozděleny na výpovědi s KF oznámení, otázky, výzvy a přání. Cílem výpovědi s výzvovou funkcí je přimět (pohnout) adresáta k realizaci, příp. nerealizaci nějaké činnosti. V rámci tohoto funkčního typu rozlišujeme několik funkčních hodnot dílčích: rozkaz (příkaz), povel, vybídnutí, výzva aj. Přímým prostředkem vyjadřování těchto KF je imperativní výpovědní forma, tedy imperativ a (stoupavě klesavá) konkluzivní kadence. Ve svém příspěvku pracuji s pojmem **rozkazovací věty**, jako věty vyjadřující **rozkaz, zákaz, příkaz**, a to různými způsoby, tedy nejen s užitím imperativu. Nejprve se budu zabývat rozkazovacími větami, které imperativ využívají. Užití imperativu v běžné řeči není příliš časté, neboť může budit dojem, že se mluvčí snaží

dostat do pozice nadřazeného účastníka. Výjimkou jsou ustálené zdvořilostní fráze a repliky, např. *vstupte, odložte si, posadte se* aj., nebo různé ustálené konstrukce vybízející k jídlu, nabízející pohoštění apod., např. *poslužte si, berte si, vezměte si ještě kousek* atd. Imperativ zde má platnost vyzvovou či pobízející a jeho užití tedy nevyvolává žádné negativní pocity. V komunikaci rodičů s dětmi se však velmi často objevují repliky vyjadřující skutečný rozkaz, např. *sedni si pořádně, zastrč si tu košili, vylez už konečně z ty postele, vypucuj si ty zuby pořádně, umej nádobí, napiš si všechny úkoly, usteľ si postel, vem si čistý ponožky, zavři ty dveře, vypni tu televizi* apod., či zákaz, např. *přestaň si hrát s tou lžicí, nestrkej ten nůž do pusy, neutírej si nos do rukávu, nemluv s plnou pusou, netvař se tak hloupě, nechod sem v těch špinavejch botách, nevrtej se tak v tom jídle* atd. Často se objevuje i tzv. opakovaný imperativ, který znamená ještě intenzivnější pobídku či rozkaz, např. *tak děláme, děláme! jedem, jedem! tak jez, jez!* apod. Užívání imperativu přímo ve funkci rozkazu či zákazu bývá v komunikaci rodičů s dětmi velmi časté, zatímco v jiných typech komunikace (s výjimkou vojenského prostředí) se skutečných rozkazů vyskytuje poměrně málo. Mluvčí (rodič) užitím takovýchto rozkazovacích replik úmyslně vyjadřuje své nadřazené postavení vůči dítěti. Časté je rovněž užívání speciálních „analytických“ forem imperativu, které jsou projevem snahy nahradit imperativní formu jinými formami. Tyto formy mohou signalizovat některé druhy výzev (rozkazů, zákazů) jednoznačněji (podrobněji viz Grepl — Karlík, 1986, s. 66–81), např. v tomto typu komunikace se poměrně často vyskytuje spojení imperativního tvaru slovesa koukat + infinitivu, např. *koukej mazat, koukej něco dělat, koukej okamžitě zmizet, koukej to mít snědený, koukej se nezmazat (nezmáčet), koukej se jít učit, koukej přijít domů včas* apod., rovněž spojení typu *(ne)opovaž(te) se*, příp. *chraň(te) se* + infinitiv je zde velice běžné, např. *vopovaž se přijít domů zase jako prase, nevopovaž se přinyst domů další pětku, nevopovaž se mě ještě jednou ptát na takovou hloupost, vopovaž se tu svačinu vyhodit, chraň se nepřijít, jak sme se dohodli, chraň se tam ještě jednou vlízt* (do místnosti s hracími automaty) aj. Dále se často setkáváme s transpozicí imperativní formy slovesa do druhé osoby indikativu prezentu, a to především ve spojení s částicí *at*, např. *at' už to máš snědený, at' přijdeš včas, at' to tu máš uklizený, než přijde táta, at' pěkně pozdravíš, at' babičku zas nezlobíš* aj., poměrně časté je též užívání trpné podoby s významem rezultativním v opisném imperativu s *at*, např. *at' je ten úkol napsanej, at' už je to nádobí umytý, at' je to tu uklizeno, at' sou ty boty čisty* atd. Rovněž běžná je transpozice indikativu futura do funkce imperativní, např. *uklidíš si pokoj, vyluxuješ koberec, umeješ si krk, napíšeš si úkol, budeš se učit* aj. Zákaz bývá často vyjadřován také pomocí záporné částice *ne*, spojky *aby* a slovesa v préteritu, např. *ne abys zas dostal pětku, ne aby tě napadlo tam jít, ne abys při-*

šel pozdě, ne aby ses zmazal, ne abys tam chodil aj. V komunikaci s dětmi se setkáváme také s rozkazovacími větami, kde jsou slovesa v infinitivním tvaru, např. *vstávat! zhasnout a spát! mlčet! jíst! dělat! nemluvit! nespát!* aj. nebo mohou mít rozkazovací věty podobu eliptických výrazů, např. *rychle! ticho! a ven z postele! ruče!* (matka upozorňovala dítě, aby si šlo umýt ruce) aj. Takovéto typy rozkazovacích vět plní funkci kategorického nebo naléhavého rozkazu, příp. zákazu a mají velice blízko k vojenským povelům. Na první pohled je z nich patrná autoritativní (mocenská) pozice mluvčího, tedy nadřazené postavení rodiče vůči dítěti. Po vyslovení takovýchto rozkazovacích vět zpravidla neočekáváme verbální reakci (některé možnosti verbální reakce na imperativní repliky uvádí Mullerová, 1983, s. 38), ale především reakci neverbální — tedy očekáváme, že dítě udělá, či naopak přestane dělat to, co mu říkáme.

Nadměrným užíváním rozkazovacích vět tedy neposkytujeme možnost k dialogu, ba někdy tuto možnost přímo odmítáme, viz např. *udělej to a bez řečí, to nádobí umeješ a nebudeme v tom dál diskutovat, piš a už ani slovo, tu televizi okamžitě vypneš a nehodlám se v tom dál bavit, jez a už nechci nic slyšet* apod., ale zároveň potlačujeme rozvoj dětské osobnosti. Jestliže se výchova omezí na pouhé přikazování, rozkazování a zakazování, může to ohrozit zdravý vývoj dítěte. V dítěti, které jen stále něco musí či nesmí, tlumíme totiž jeho vlastní přirozený projev, potlačujeme jeho spontaneitu, brzdíme a omezujeme aktivitu, bráníme osobní iniciativě a nahrazujeme ji jen slepými návyky. Zbavujeme tak dítě odvahy ptát se a diskutovat a tím si ujašňovat své požadavky a své postoje k ostatním lidem. Z dítěte pak bude vyrostet zakřivený, ušlápnutý člověk bez vlastního názoru, zvyklý podřizovat se příkazům druhých nebo si naopak osvojit tento způsob komunikace natolik, že jej pak uplatňuje při styku s ostatními lidmi.

V závěru svého příspěvku bych se chtěla vrátit k otázce, kterou jsem si položila v názvu. Snažme se, aby komunikace mezi námi rodiči a našimi dětmi byla skutečným dialogem, tj. splňovala dva základní požadavky, a to, že dialog mezi sebou vedou alespoň dva účastníci a že dialog je založen na tom, že se účastníci *střídají* v rolích mluvčího a posluchače. Snažme se vždycky s dítětem (a před dítětem) mluvit tak, jak si přejeme, aby jednou samo mluvilo. Rozvíjejme jeho komunikační schopnost tím, že s ním budeme hodně mluvit, že jeho chuť k mluvení budeme podporovat trpělivým odpovídáním na všechny jeho otázky. Vyvarujme se ironie, jízlivosti, zesměšňování, neustálého kritizování nedostatků, ale též nadměrného užívání rozkazů, příkazů a zákazů, zvláště takových, které mají povahu vojenských povelů. Poskytněme dítěti od narození nenásilnou výchovu správné řeči v harmonickém prostředí, dostatek podnětů a možností vést s námi skutečný dialog.

Na úplný záver bych chcela uviesť ešte niekoľko ukážok rozkazovacích vät, ktoré som získala jednak pri prepisu magnetofonových nahrávok rozhororů rodičov s deťmi, jednak priímym odposlechem - *když řikám ne tak myslím ne! a budeš sedět u stolu dokud tu večeři nesníš! a když to nesníš půjdeš spát ve hladu! přestaňte sebou mláti! a zavřete pusy nebo to auto nenastartuju! přestaňte se fackova! nebo vás voňe zbiju! když sis to rozházel tak si to uklid! tohle mámě neřikej! dej si ty lokty ze stolu tady nejsi v hospodě! běda ti jestli se zamážeš! neřvi tady když telefonuju! neškleb se nebo ti to zůstane! přestaň nebo dostaneš! nepřerušuj mě když tě poučuju! a zapiš si to laskavě za uši! poslouchej mě když s tebou mluvím!* a další.

Literatura

- GREPL, M. — KARLÍK, P.: Skladba spisovné češtiny. Praha 1986.
 HAVRÁNEK, B. — JEDLIČKA, A.: Česká mluvnice. Praha 1963.
 HELUS, Z.: Vyznat se v dětech. Praha 1984.
 KOCH, J.: Výchova kojence v rodině. Praha 1986.
 MÜLLEROVÁ, O.: Komunikativní složky výstavby dialogického textu. Praha 1983.
 MÜLLEROVÁ, O. — HOFFMANNOVÁ, J.: Kapitoly o dialogu. Praha, Pansofia 1994.
 MÜLLEROVÁ, O. — SCHNEIDEROVÁ, E.: K výzkumu současné mluvené komunikace. Naše řeč, 71, 1988, s. 231 — 243.
 NEBESKÁ, I.: Úvod do psycholingvistiky. Praha 1992.
 OHNESORG, K.: Vývoj dětské řeči. Praha 1990.
 SCHNEIDEROVÁ, E.: Některé rysy dialogu mezi rodiči a dětmi. In: VARIA II. (Materiály z Kolokvia mladých jazykovedcov. Modra—Piesok 26.—27. novembra 1992). Ed. M. Nábelková — P. Odaloš. Bratislava — Banská Bystrica, SJS pri SAV — PF UMB 1993. s. 37—42.

Televízna a billboardová reklama na Slovensku

Pavol Odaloš

Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica

1.1. Pred rokom 1989 fungovala reklama na Slovensku v podmienkach plánovaného hospodárstva. Ekonomický systém plánovaného hospodárstva zabezpečoval určitým podnikom či zoskupeniam podnikov monopolné postavenie na trhu. V podmienkach prevahy dopytu spotrebiteľov nad ponukou tovarov sa zákonite deformovali aj funkcie reklamy. Odrazilo sa to miestami nahrádzaním termínu reklama termínom hospodárska propagácia.

Podľa Slovníka propagácie autorov D. Pavlů a kol. (1983) má hospodárska propagácia orientovať kúpne správanie spotrebiteľov v súlade s obsahom propagačného oznámenia, ktoré sleduje celospoločenské ciele.

1.2. Po roku 1989 začína na Slovensku fungovať reklama v podmienkach formujúceho sa trhového hospodárstva. Reklama sa väčšinou chápe ako platená forma neosobnej prezentácie výrobkov, služieb alebo myšlienok istej firmy či inštitúcie prostredníctvom komunikačného média (Kobera — Šec, 1991). Hlavnou funkciou reklamy je informovať potenciálnych odberateľov tovaru (výrobkov a služieb) alebo adresátov myšlienky o ich existencii, aby sa vyvolal na trhu dopyt po tomto tovare alebo aby sa v spoločnosti určitým spôsobom realizovala prezentovaná myšlienka.

1.3. V našom príspevku sa zameriavame na dva typy reklám s veľkým vplyvom na spotrebiteľov: na reklamu v televízii (skoro každý má televízor) a na reklamu na billboardoch (každý chodí po uliciach). Budeme si všímať, akým spôsobom funguje slovo v reklame v synchronizácii s ostatnými zložkami reklamy v televízii ako audiovizuálnom médiu a na billboardoch ako vizuálnom médiu.

2.1. **Televízna reklama** patrí k najmladším výrazovým prostriedkom reklamy, no za relatívne krátky čas trvania sa dostala v nákladoch na reklamu na 2. miesto hneď po tlačenej reklame (Prachár, 1993). Výhody televíznej reklamy sú v jej audiovizuálnom charaktere. Pôsobí na príjemcu komplexne: zvukom i obrazom. Televízna reklama prichádza za masou divákov do domáceho prostredia. Reklamné šoty sú krátke, lebo čas ich trvania nepresahuje 1 minútu, priemerne ide o 20 až 40 sekundové reklamy. Krátka doba trvania reklám sa vyvažuje možnosťou pravidelne opakovať reklamy v televízii.

Hlavným nositeľom reklamnej myšlienky v televízii je obrazová zložka, zvuková zložka zosilňuje posolstvo obrazu. Slovo má svoje miesto v oboch zložkách. V obrazovej zložke v menšej miere, tu ide o napísané texty. Vo zvukovej zložke má slovo väčšie možnosti, v tomto prípade ide o hovoréne texty. V televíznej reklame sa sústredíme hlavne na slovo vo zvukovej zložke reklamy, takže budeme používať aj termín verbálne prostriedky reklamy alebo text reklamy.

2.2. Na základe funkcie slova v reklame rozdelujeme reklamné komunikáty na dva typy:

1. Prvý typ predstavujú reklamy, v ktorých slovo pomenúva napr. prezentovaný výrobok, ale nezdôrazňuje jeho prednosti. Tvorcovia reklám túto úlohu prenechávajú na obrazovú zložku reklamného minipribehu (spotu).

Takýto charakter má reklama žuvačky *Chiflet*. V reklamnom spote veľké množstvo ľudí rôznych rás prejaví na púšti záujem o žuvačku Chiflet. Verbálne prostriedky reklamy sú tu redukované až na slogan *Chiflet — a dejú sa*

tie správne veci. Iná reklama na žuvačky *Trident* predstavuje spotrebiteľom osviežujúcu chuť žuvačky, ktorú prirovnáva na pozadí reklamného spotu ku skoku do vody. Verbálna zložka je tu opäť minimalizovaná v slogane vo forme otázky: *Skúsili ste dakedy niečo také?*

2 Druhý typ tvoria reklamy, v ktorých slovo nielen pomenúva napr. prezentovaný výrobok, ale súčasne aj zdôrazňuje jeho prednosti. Zvuková a obrazová zložka týchto reklám agresívnejším spôsobom prezentujú výrobok.

Reklamy tohto typu dominujú v slovenskej televízii, napr. reklama na žuvačky *Stimorol* s textom: *Zrodila sa nová hviezda. Žuvačka Stimorol s originálnou silnou chutou a bez cukru.* V tejto reklame má verbálne prostriedky umocňovať ich paralelná grafická prezentácia. Text na televíznej obrazovke je však v angličtine — pretože väčšina obyvateľov na Slovensku nevie po anglicky, napísaný text nemôže plniť svoju funkciu. Paralelná prezentácia slova vo zvukovej a obrazovej zložke reklamy v jazyku, ktorý ovláda väčšina obyvateľov, umocňuje spôsob prezentácie výrobku.

2.3 Kompozičný profil verbálnych prostriedkov v televíznej reklame súvisí s celkovou stratégiou reklamného pôsobenia na spotrebiteľa. V snahe zaujať spotrebiteľa tvorcovia televíznych textov používajú viaceré spôsoby výstavby. Uvedený výpočet nie je založený na jednom členiacom kritériu, nevylučuje kombináciu jednotlivých spôsobov a nerobí si nárok na kompletnosť. Cieľom tohto výpočtu je zaznamenať fungujúce spôsoby usporiadania verbálnych prostriedkov v televíznej reklame. Rozoznávame

1 Reklamné texty, ktoré interpretuje jedna osoba, majú potom charakter monológu, napr. reklama o službách v *Slovenskej poisťovni* s textom: *Cesty a pobyt v zahraničí byvajú zväčša príjemným oddychom. Často sa však prihodia veci nepredvídané. Preto je dobré, ak idete na cesty s poisťením uzavretým v Slovenskej poisťovni. Budúcnosť je s nami istejšia.*

Niekedy sa pri artikulácii monologických reklamných textov striedajú dva hlasy, väčšinou mužský a ženský hlas.

2 Reklamné texty, ktoré v rámci dialógu interpretuje viaceré osoby, napríklad v reklame zubnej pasty *Parexyl*. Vystupujú tu dve osoby: osoba A — reklamný pracovník a osoba B — spotrebiteľ, ktorý si práve v kúpeľni čistí zuby.

A: *Dobre ráno, ako často si čistíte zuby?*

B: *Dva razy denne.*

A: *Máte svoju obľúbenú značku zubnej pasty?*

B: *Áno.*

A: *Môžete nám povedať, ktorá to je?*

B: *(Odpoveď nepočuť, lebo si čistí zuby.)*

A: *Ako prosím?*

B: *(Odpoveď opäť nepočuť.)*

A: *Prepáčte, ale vôbec Vám nebolo rozumieť.*

B: *(Vypláchne si ústa.) Pa — re — xyl. Parexyl.*

Parexyl, dobrý začiatok nového dňa!

Niekedy môže po ukončení dialógu interpretovať slogan osoba, ktorá nebola zapojená do dialógu.

3. V reklamných textoch sa kombinuje spievaný (pesnička alebo popvok) a hovorený text, napr. v reklame kavy *Jakobs*.

Spievaný text: *Keď sa ráno prebúdzáš, šálka kávy je Tvoj sen. Aroma Ti šepká: vstaň, s kávou Jakobs víťaj deň.*

Hovorený text: *Práve starostlivý spôsob praženia dáva káve Jakobs nezameniteľnú arómu.*

Spievaný text: *Najkrajšie sú prebúdzania. Káva Jakobs v Tvojich dlaniach.*

4. V reklamných textoch sa prezentovaná myšlienka podáva rozložená do troch zreteľne sa črtajúcich blokov.

Kompozičný princíp triadickej gradácie umožňuje do záveru zakomponovať slogan, napr. v reklame o *Istrobanke* s textom:

Banka, ktorá spojila svoje sily so Girokreditom, jednou z najväčších rakúskych bánk.

Banka, ktorá svojim klientom poskytuje služby na vysokej profesionálnej úrovni. Istrobanka — banka, ktorá má zvuk.

Niekedy sa v reklamných textoch hľadá východisko z problémovej situácie v línii téza — problémy súvisiace s tézou — riešenie problémov, napr. v reklame laku *Sunsilk Styling*.

Téza: *Nová móda, nové účesy.*

Problém: *Závažnosť pre modelky, záťaž pre vlasy.*

Riešenie: *Lak na vlasy Sunsilk Styling. Lak s provitamínom B 5, ktorý vaše vlasy ošetrí a vyživí. Sunsilk Styling. Tvaruje a chráni Váš účes.*

5. V reklamných textoch sa porovnávajú výrobky tej istej firmy, napr. v reklamách nápojov *Picco* a nových *Libres Clip*. Ako príklad uvádzame text z reklamy *Pepsi Coly*.

Tu sú dve fľaše. Vyzerajú skoro rovnaké. Ale jedna z nich je lepšia. Pepsi v novej plastikovej fľaši. Chut, ktorej sa nič nevyrovná. Nová Pepsi je ľahká, nerozbitná a naviac vratná. Takže Vám vráti peniaze. Viac Pepsi za menej peňazí. Nová vratná fľaša Pepsi, len 33 korún, to sa oplatí.

6. V reklamných textoch sa výrobky určitej firmy prezentujú s istou časťou textu jedinečnou a s inou časťou textu spoločnou aj pre iné výrobky. Takýto spôsob varírovania textov sme zaznamenali napr. v reklame polievok a bujónov od firmy *Maggi*.

Prvá časť reklamy je pre každý výrobok iná:

A: *Neviete, čo uvariť? Spoločte sa na Maggi a nové polievky. Dobrá chuť. Pochutnajte si napr. na masových knedlíčkoch a cestovinových mušličkách v polievke od Maggi.*

B Chcete dosiahnuť čo najlepšiu chuť Vašich pokrmov Spolahnite sa na Maggi a nový rad bujónov Zlatý hovadzie bujón od Maggi obohatí chuť Vašich jedál

Druhá časť reklamy je spoločná pre obidva výrobky.

C Za kupóny z výrobkov Maggi získate mnoho pekných vecí uvedených v kuchynskom katalógu Maggi Dokonca môžete vyhrať kuchyňu Vašich snov, kde budete variť s ešte väčším potešením Vy a Maggi — spolu a chutne

3 1 **Billboardy** ako veľkoplošné uličné reklamy sa objavili na Slovensku v nedávnej dobe. Ak bola prvá reklama odvysielaná v Slovenskej televízii v roku 1959 a pravidelne sa začala objavovať na televíznej obrazovke od začiatku 60 rokov, tak billboardy sú na Slovensku záležitosťou posledného desaťročia. Billboardy majú vizuálny charakter. Spotrebiteľ ich vidí inštalované na rôznych miestach v mestách a ich okolí pomerne dlhú dobu. Na príjemcu pôsobia billboardy prostredníctvom obrazu, jeho súčasťou je aj napísaný text.

3 2 Snahou reklamných tvorcov je, aby sa okoloidúci alebo cestujúci v autobusoch či autách oboznámili s obsahom billboardu počas doby, keď prechádzajú okolo neho. Z tohto dôvodu musí text na billboarde harmonizovať s obrazom a musí byť výstižný. Reklamnému textu niekedy „pomaha“ text z obalov výrobkov, ktoré reklama prezentuje.

3 3 Texty na billboardoch sú krátke. V porovnaní s televíziou, kde sa podľa času trvania nachádzalo v reklame od 5 do 109 slov, na billboardoch sa málokedy nachádza viac ako 10 až 15 slov.

Väčšina reklamných textov má charakter vety, ktorú tvorí slogan, napr. *Váhostav neváha, stavia v rovnováhe s prírodou*.

Niekedy tvorí reklamný text viacej viet v závere so sloganom, napr. *T mlieko vydrží dlhšie dlhšie je dobre. A dobrom zostane dobrom*.

Špecifických spôsobov usporiadania, vzhľadom na krátky text, je rozhodne menej ako pri televíznej reklame. Uplatňuje sa princíp triadickej gradácie, napr. v reklamných textoch *Suavenita, strategia, prosperita. Česko-slovenská obchodná banka*.

Nový film Kodak gold vidí toho viac. Viac farieb, viac ostrosti, viac možnosti.

Slovnaft Čistý vzduch, Čistá voda, Čisté svedomie.

Využíva sa aj princíp variovania niektorých častí textu, napr. v reklame chladničiek *Samsung Calx* s textom *Rozhodnutie s chladnou hlavou. Dokonalý desing. Spolahľivosť*. Na inom billboarde sú iné vlastnosti *Dlhá životnosť. Výkon*. Každá textová vlastnosť chladničiek sa viaže s určitou osobou na billboarde dokonalý desing so sympatickou slečnou, spoľahlivosť s pánom vo viazanke, dlhá životnosť so starším pánom a výkon s kultúristom.

3 4 Redukovanie reklamného textu na billboardoch na nevyhnutné údaje môžeme dokumentovať interpretovaním spôsobov textovej prezentácie výrobkov, firmami a myšlienkami.

Výrobky sa prezentujú nasledovne.

1 názov výrobku, slogan a názov firmy v texte *Confort line — vybavený na výbornú Škoda auto Volkswagen Group*

2 názov firmy a názov výrobku v texte. *Martinská mliekareň, akciová spoločnosť, Martin Majo* (ide o jogurty)

3 názov firmy a slogan v texte *Vitana varí sa Váš Chutné teplé jedlo na každý deň*

4 názov výrobku a slogan v texte *Rama. Menej pre lahodnú chuť*

Firmy sú predstavované takto.

1 názov firmy a kontaktné údaje v texte *Sigma, Praha — Banská Bystrica, adresa, telefón, fax*

2 slogan a názov firmy v texte *Spájame príjemné s užitočným. Slovenská armatúra Myjava, akciová spoločnosť*

3 slogan, názov firmy a kontaktné údaje v texte *Vďaka burze stále v kurze Bratislavská medzinárodná komoditná burza Telefón*

Myšlienky sú prezentované menej, napr. problematika AIDS. Reklamný slogan *AIDS sa týka každého* dopĺňa text *Preventívna kampaň organizovaná v spolupráci s Ministerstvom zdravotníctva Slovenskej republiky a Eidgenössisches Department für Auswärtige Angelegenheiten — Švajčiarsko*.

4 1 V závere si všimneme realizáciu jednej reklamy v televízii a na billboardoch.

4 2 Reklama bankového systému *Profile* je v televízii založená na spote, v ktorom dôveryhodne vyzerajúci finančník pri vybavovaní v banke vymenúva výhody tohto systému. V reklame, ktorá trvá 40 sekúnd, je artikulovaných 84 slov. Na billboardoch sa nachádza 12 slov. Základnú informáciu v obidvoch reklamách zabezpečujú podstatné a prídavné mená. *Profile Najmodernejší bankový systém. Investičná a rozvojová banka. Dynamika spotu v televízii sa dosahuje slovesami. Profile mi môj šetrí čas. Profile mi umožňuje okamžité otvorenie bežného účtu. Profile Vám sprístupní Vaše peniaze ihneď a kdekoľvek. Profile je bezpečný*. Na billboardoch sa dosahuje kondenzovanosť vyjadrovania transformáciou viet aj so slovesami do podstatných mien *rýchlosť, dostupnosť, bezpečnosť*.

4 3 Vo všeobecnosti možno povedať, že kompozično-komunikačný profil reklamy závisí od druhu masovokomunikačného prostriedku, v ktorom sa reklama realizuje (Patráš, 1993). Možnosti uplatnenia slova v reklame sú preto tiež determinované charakterom média, v našom prípade televíziou ako audiovizuálnym a billboardami ako vizuálnym nosičom informácií.

- KOBERA, P. — ŠEC, P. *Reklama efektivně* Praha, Unico 1991 106 s
- PATRÁŠ, V. O pragmatice současného televizního reklamního textu. In *Varia* II Ed M Nábělková — P Odaloš, Bratislava — Banská Bystrica, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV — Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela 1993 s 74—78
- PAVLU, D a kol. *Slovník propagace A* Z 1 vyd Praha, Merkur 1983 246 s
- PRACHÁR, J. *Reklama* 1 vyd Bratislava, Ekonomická univerzita 1993 293 s

K dotazníkovým metodám výzkumu jazykového povědomí

Josef Šimandl

KČJ FF UK, Praha

Dotazníkové metody nejsou domovem v jazykovědě. Masově předkládaný formulář pro široce založené a pohodlně zpracovatelné zjišťování je poměrně mladý vynález státní správy, který u respondentů předpokládá gramotnost a jistý (většinou neověřovaný) stupeň soudnosti. Tento předpoklad platí přiměřeně i o dotaznících lingvistických.

Sociolingvisticky dotazník lze použít podpůrně při výzkumu dialektů, ev. sociolektů, ale i ke zkoumání tzv. běžně mluveného jazyka a jeho poměru k jazyku spisovnému. Povědomí o tom, které tvary uživatelé ještě/už (ne)hodnotí jako spisovné. Taková hodnocení lze sice vyžadovat od (reprezentativního vzorku) všech uživatelů jazyka, ale s výhradou, že povědomí spisovnosti je u většiny národa opřeno jen o znalost pasivní (aktivní více či méně pokulhává). Směrodatné soudy o spisovnosti získáme spíše od aktivních uživatelů spisovného jazyka (v tomto smyslu lze spisovný jazyk chápat za svébytný sociolekt). V dialektologii by sotvakdo mapoval povědomí např. o záhorském dialektu — o tom, co je či není „záhorské“ — dotazníkem zadávaným (mj.) na Prešovsku.

V Čechách sice proběhlo mnoho dílčích a několik velkých anketních šetření: tvaroslovný dotazník ÚJČ ČSAV z 50 let (rozeslany poštou osobnostem kulturního života a vybraným učitelům, do vyhodnocení přijato 153 dotazníků), iniciovaný článkem A. Jedličky *Zjišťování mluvnické normy soudobé spisovné češtiny* (1950, 121n), dotazník k nářeční slovní zásobě, nyní po 30 letech zúročený v *Českém jazykovém atlasu* (Praha 1993), anketa týmu Machač — Stich — Tejnor k pravopisu a názorům na případnou reformu z konce 60. let. Avšak zatím marně pátráme po metod(olog)ické práci

o dotaznících. Slovensko má podnětnou tradici sociolingvistického bádání. Katriakova monografie *Metódy a techniky sociologického výskumu* (1975), překlad statí B. Techtmeierové a kol. *Tézy o jazykovej kultúre* (1987), ve sborníku z konference ve Smolenicích (1988) zásadní práce J. Šikry (*Jazykové normy a ich odraz vo vedomí nositeľov jazyka*) a J. Horeckého (*Základné pojmy jazykovej komunikácie* vymezuje pojmy *komunikačná kompetencia* a *jazykové vedomie*, tedy samotný předmět anketního šetření). S takovými pracemi se náš *Reader in Czech Sociolinguistics* (1986) může na teoretické úrovni dobře měřit (zejm. díky Danešově studii o hodnotách a postojích ve vztahu ke kodifikaci), ale praktické plody nám scházejí. Zato na Slovensku proběhla v rámci projektu *Slovenčina v súčasnej komunikácii* (1989) anketa zaměřená celonárodně a dotýkající se většiny úrovní popisu jazyka. S výsledky seznamuje Slovenská reč od č. 5—6/1991 po 1993 (studie A. Oravcové, J. Šikry, J. Bosáka, K. Buzássyové, M. Nábělkové ad.).

K dotazníkovým šetřením bývají vznášeny výhrady, od přízemně praktických (formulace otázek, organizace sběru, reprezentativnost zkoumaného vzorku aj.) až k vážné noetické otázce: Co se vlastně zkoumá?

Jazykové vědomí (*Sprachbewußtsein*) se vymezuje různě, definice se shodují v tom, že to je složka vědomí, která reguluje zacházení s jazykem. Zahrnuje thesaurus slov, gramatický kód a komunikační normy. Horecký (op. cit.) si vypomáhá počítačním obrazem báze dat a operačních pravidel. Do operačních pravidel řadí jak gramatiku, tak normy a postoje. Ty však, jak dále ukážeme, se nevejdou úplně do pojmu vědomí. Horecký rozlišuje 4 stupně — *jazykové vedomie*:

- 1) *insitné* (individuální, bez ovlivnění společenskými vztahy),
- 2) *bežné* (v rámci jazykového společenství),
- 3) *kultivované* (u těch, kdo respektují omezení spisovného jazyka),
- 4) *teoretické* (u těch, kdo jazyk zároveň vědecky zkoumají).

Na tomto pojetí oceňujeme zviditelnění teoremu, že jazykové vědomí jazykovědcovo je jazykové vědomí *sui generis*, z toho vyplývá, že jazykovědec by je z principu neměl brát za kritérium pro kodifikační rozhodování (ač se tak doložené dělo a vskrytu možná bude dít i v budoucnu).

Výzkum založený na takovém pojetí *jazykového vedomia* má podle Horeckého jen okrajově přihlížet ke stupňům 1 a 4, hlavně by měl stanovit poměr 2 : 3. Je bohužel příznačné, že v anketě JÚLŠ SAV se nakonec zjišťovalo pouze globální sebehodnocení respondenta — bod 39. *Ako ste pristupovali k vyplneniu jazykovej časti dotazníka* (spontánně x s rozmyslem podle představy správnosti x podle jazykového citu). A přece je známo, že např. i erudovaný jazykovědec (který by měl mít *jazykové vedomie* 4) může respektovat ta omezení spisovného jazyka, o nichž není teoreticky přesvědčen (3), že internalizovaná omezení spisovnosti v jistém jazykovém spole-

čenství (2), ba že může mít své insitní preference (1), jak dosvědčují např. spontánní redaktorské či šéfovské zásahy do cizího textu. Tyto „nepředpokládané“ prvky jazykového vědomí pak jejich nositel reflektuje či nereflektuje, vypořádává se s nimi nebo nevypořádává, při jeho volbách jazykových variant jsou nebo nejsou ve hře (do jaké míry?), a to jak obecně, tak u jednotlivých jevů. Při vyplňování položek dotazníku musíme připočítat momentální psychický tonus, soustředění, individuálně krajně různou míru stresu z komunikační situace zkoušky a působení dalších, obtížně zjišťovatelných a tím obtížněji měřitelných či dokonce usměrnitelných faktorů. Tolik k některým problémům řekněme praktickým.

Horeckého koncepcí má však i zásadnější slabinu teoretickou. Je budo- vána na odstupňování racionality vztahu k jazyku. Předpokládá, že emotivní vztah je nepřímý úměrný racionálnímu a že voluntativní vztah (můžeme-li interpolovat) jde s racionálním ruku v ruce. To však evidentně neplatí ani pro všechny respondenty, ani pro všechny posuzované jevy. Racionalita předpo- kládá reflektovanost už v předchozím odstavci jsme připomněli, že reflek- tovanost není totožná s přítomností ve vědomí. Ve vztahu k jazyku je i u ško- lených jazykovědců zastoupena nejistota, nepevnost, pocitovost, neformulova(tel)nost, nerozhodnost — zkrátka ne-vědomí nebo právě jen *povědomí*. Tento výraz pokládám za šťastnější než ono vědomí (Bewußtsein) *vědomí*, např. že jsem nebo že (ne)mám 100 Sk, je co do kvality jiné než *povědomí*, kdo byl Pipin Krátký a kdy žil, nebo zda je náležitější tvar *Vršoví- cům* nebo *Vršovícím*, *omáček* nebo *omáčiek*. Zejména běžný, teoreticky nevyzbrojený uživatel (spisovného) jazyka nemívá jasno ani o obsahu, ani o zdroji svých postojů (srov. Daneš, op. cit.). Převažuje u něho *operační vědomí* o jazyku — nějak s ním zachází, ale je těžké dostat z něho proč, proč právě takto, zda vždycky stejně, kdy jinak atd.

Kamenem úrazu dotazníkových šetření o normě je, že vyžadujeme hod- nocení něčeho, co si respondent mnohdy poprvé uvědomuje právě až nad dotazníkem, co není zvyklý vnímat a reflektovat, žádáme ho, aby zaujal postoj, který třeba do té doby vůbec neměl. Respondentovo operační vědomí může najít přinejmenším tři únikové cesty.

1) Mnoho lidí má habituální těžkosti při řešení nových situací — utíkají se na radu ke kolegům, shánějí analogie a precedenty. O jejich vlastním myšle- ní se nic nedovíme, protože se „nekoná“, ba hůř — dovíme se závěr, o kterém není zjištělné, byl-li nebo nebyl-li plodem vlastního respondentova hodno- cení.

2) Řada lidí si rozhodování a posuzování — pokud jde např. o ty *omáč- ky* — usnadní např. modelem „Nuž ja napíšem trebárs *omáčiek*, ved napo- kon o mň nejde“. A opět není zjištělné, zda k tomuto úniku došlo či ne. Tohoto problému nás nikterak nezbaví citovaná otázka po přístupu k vypl-

ňování: *ctízádnostivý* respondent prohlásí plod svého úsilí za dobře uvážený a podložený znalostí spisovné normy, a naopak hloubavému člověku může připadat, že i po pečlivém *zvažování* v podstatě vyslovil soudy *iracionální* (a z našeho předchozího výkladu je zřejmé, že někde možná bude mít dokon- ce pravdu — jenže kde ano a kde ne?).

3) V některých případech respondent nevědomky, z nepozornosti, ba možná z prestižních důvodů i vědomě, zalže. Z mých vlastních zkušeností s dotazníky mohu uvést, že respondentu nezřídka volili soud *tento tvar bych použil raději než ten, který musím podle pravidel* o podobách, které kodifi- kace povoluje — jenže respondent kodifikaci neovládal (K citované polož- ce slovenského dotazníku: rozumíme si s respondenty v tom, co jest *spisov- né, spisovnosť*?). Jiný případ lhaní nebo aspoň nepravděpodobnosti. o pravopisných variantách *tema — téma — thema — théma* se uživatelka („žena z lidu“) vyjádřila, že sama aktivně používá tu čtvrtou, je důvodné podezření, že ono slovo nikdy sama nenapsala, a pokud by psala, asi by jí líná ruka sotva dovolila psát neslyšené *h* a ještě navíc délku *théma* jí však pravděpodobně připadalo nejvznešenější, nejspisovnější, nejprestižnější — A ještě jednu vusatou anekdotu dialektologickou: *Cože, tvrdeť! To bych já nikdy neřekla*. (Ovšem, pro respondentku nebylo *ť* tvrdým, ale normál- ním *l*.)

Přijmeme-li vědecky zcela adekvátní axiom, že respondent neuvádí v dotazníku své názory a fakta, ale svá *hodnocení* názorů a faktů (tedy v mnoha případech *sebehodnocení*), dojdeme až k pochybnostem o vypo- vědní hodnotě sociometrických položek dotazníku. Ptáme se např., kde se respondent narodil, kde vyrůstal, s kým žil a žije atd. Víme o Moravanech, kterým po půlroce na pražské koleji doma (právem) vyčetli, že se popražštu- li, a víme o ženě, která po čtyřiceti letech v Praze mluví s výraznými prvky nářečí rodného Valašska. Tady hraje velkou roli ryze individuální a dotazy stěžejí zjišťovatelná adaptabilita až submisivita, či naopak rezistence a sebe- prosazování — takže tři respondenti, kteří uvedli tytéž údaje o nějakém fakto- ru (region, sociální skupina, povolání), mohou jím být ovlivněni silně, mírně nebo vůbec ne, přitom jejich soudy o jazyku, sebehodnocení a vlastní jazyková praxe se mohou lišit až diametrálně. Také odpověď na otázku, *jak* moc kdo čte nebo píše, je pro mnohé respondenty záležitostí spíše prestiže než pravdy o sobě samém. A což údaj o vzdělání? Známi středoškoláci, kteří díky potřebě sebevzdělávání (ba už samou touto potřebou) předčí, bohužel, mnohého „papírového“ vysokoškoláka.

Krajní metodický pesimismus nás na teoretické rovině dovede ke gorgi- ovské triádě. Respondenti o jazyku nic nevědí, a kdyby něco věděli, nedo- kázali by to v dotazníku uvést, a kdyby přece něco uvedli, nebudeme to umět vyhodnotit. Naproti tomu v praxi lze stěžejí předpokládat, že by rozhodující

většina respondentů selhala či zalhala např. při posouzení varianty *strhl* — *strhnul*

Ostatně se obávám, že kdybychom vynaložili stejnou míru metodické skepse i na jiné metody zjišťování jazykové normy, pak padnou i ony — např. vyhodnocování korpusu psaných textů (ať už pojetého komputačně, nebo postaru jako zjišťování úzu tzv. dobrého autora). Při něm bychom museli počítat s neměřitelným zkreslením, které vytváří submisivita vůči právě platné kodifikaci, redakční ap. zásahy v její prospěch (1). Při výzkumu mluvených projevů zase nelze rozpoznat, která odchylka je způsobena posunem v chápání závaznosti a která momentální či trvalou indispozicí realizovat normu, jež i přesto funguje jako instance vědomí (2). Řečeno příkladem odjinud: lidé by se patrně shodli, že umytá okna jsou žádoucnější než špinavá, ale průzkum samotné čistoty oken by nutně zjistil, že špinavých oken je víc nebo aspoň nezanedbatelně mnoho (ad 2), ledaže by průzkumník chodil v patách myčům oken (ad 1).

Mnohým výhradám lze myslím čelit takto:

1) Dotazníkem zkoumáme představu o normě, nikoli samu normu

2) Normu je záhodno chápat nejen v komplexnosti jejích proměnných (Gloy, 1988), která je dotazníkem z praktických ohledů neuchopitelná, ale i jako desideratum

„Vědomí, jak by skutečnost mohla a měla vypadat, je stejně důležité jako skutečnost sama“ (Čmejrková, 1992) — zejména právě při kodifikačním rozhodování, kde je plauzibilita nezbytným předpokladem toho, aby kodifikace nezůstala na papíře, odmítnuta širokou kulturní veřejností (srov. nová Pravidla). To, že zkoumáme představu, nám poskytne i teoretickou výzbroj. U dotazníkových šetření o normě je zbytečné řešit tradičně předkládanou otázku po reliabilitě — ta totiž jednak zjišťuje poměr správných a chybných řešení (ani v postojích k jazyku, ani v citované alternativě *strhl* — *strhnul* nejde o protiklad správnosti a chyby), jednak zkoumá opakovatelnost výzkumu se stejnými (srovnatelnými) výsledky (to je požadavek nerealný s ohledem na sám předmět výzkumu — „nevstoupíš dvakrát do téže řeky“, a bude-li ti rádio třikrát denně vyzpěvovat *pane Krakonoš, vládče Krkonoš*, pak se pro tebe stane vokativ *vládče* možná stejně normální a správný jako ten naučený *vládce* — zejména nejsi-li češtinář). Naproti tomu validitu zkoumání, tj. zda se dovídáme opravdu to, co se dovídat chceme, lze postavit i tak, že se ptáme na to, jak respondent jevy hodnotí, nikoli zda se sám tímto hodnocením řídí nebo co si myslí o příčinách svého hodnocení. Co se děje v respondentovi (zda a nakolik si uvědomí mnohohrstevnatost a časovou proměnnost norem, své založení a momentální rozpoložení), to nás zajímat nemusí a nemůže.

Soudím proto, že dotazníkové metody zjišťování jazykového povědomí mají sice sporné teoretické podloží, ale pro praxi jsou obhajitelné jak teore-

ticky, tak zejména z potřeb kodifikačních, kde nedopadají o mnoho hůře než jiné metody. Spornost teoretického podloží ostatně vyplývá z tradičního paradigmatu vědy, zejména věd empirických. Přitom je z mnoha oborů známo, že o „fungování světa“ se mnohé dovídáme mimo rámec tradičních paradigmat. Srov. lidové léčitelství, které se tradiční vědou nedá uchopit ani osvojit, mj. právě pro svou vázanost na neopakovatelné konstelace osobnostních rysů. Jazykové povědomí, přes všechny nesnáze jeho zkoumání, je patrně operačním systémem řečových aktivit člověka. Výzkum jazykového povědomí se vymyká objektivní kontrole, ale přesto by měl být provozován — nemůžeme-li je zjišťovat v objektivních empirických datech, hledme aspoň objektivizovat subjektivní výpovědi o něm, konečně jazykové povědomí národa se skládá právě (jakkoli ne pouze) z jazykového povědomí jedinců. A dotazníkové metody jsou přes všechny výhrady patrně jediný širší založitelný způsob jeho výzkumu.

Literatura

- ČMEJRKOVÁ, S. Jazykové vědomí a jazyková kultura, SaS, 52, 1992, s. 56n.
GLOY, K. Norm. In: Handbucker für Sprach- u. Kommunikationswissenschaft 2 I, Berlin — New York 1988, s. 119n.
HORECKÝ, J. Základné pojmy jazykovej komunikácie. In: Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii. Zost. J. Bosák. Bratislava, JÚLŠ SAV 1990, s. 141—146.
JEDLIČKA, A. Zjišťování mluvnické normy soudobé spisovné češtiny. Naše řeč, 33, 1950, s. 121n.
KATRIAK, M. Metódy a techniky sociologického výskumu. Bratislava, Veda 1975.
Reader in Czech Sociolinguistics. Ed. J. Chloupek, J. Nekvapil. Praha 1986.
Slovenčina v súčasnej komunikácii. Projekt Jazykovedny časopis, 40, 1989, s. 105—110.
ŠIKRA, J. Jazykové normy a ich odraz vo vedomí nositeľov jazyka. In: Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii. Zost. J. Bosák. Bratislava, JÚLŠ SAV 1990, s. 141—146.
TECHTMEIER, B. a kol. Tézy o jazykovej kultúre, Slovenska reč, 52, 1987, s. 3n.

Špecifiká športových komentárov v televízii

Sibyla Mislovičová

Jazykovedný ústav L. Štúra SAV, Bratislava

Účinkovanie športového publicistu ako prostredníka medzi podujatím a fanúšikmi má v televízii inú podobu ako na stránkach novín. Spôsobuje to

najmä rozdiel medzi hovoreným a písaným prejavom. Kým písané slovo má novinár možnosť vopred si pripraviť, premyslieť, upraviť po stránke obsahovej i po stránke formálnej, hovorené slovo je produktom momentálnej situácie, komentátor musí reagovať bez väčšej prípravy a funkčne sprostredkovať informáciu adresátovi. Hovorené slovo má aj iné špecifiká. Je prchavé, stráca sa v čase, keď ho vyslovíme. Zostáva len vnem, dojem počúvajúceho, okrem prípadov jeho zachytenia technickými prostriedkami (Král, 1986).

Náš výskum, ktorý je pokračovaním výskumu osobitostí jazyka športovej publicistiky zo sociolingvistického hľadiska, sme tentoraz zamerali na skúmanie špecifik jazyka športovej publicistiky v Slovenskej televízii. Pre televíziu je charakteristické, že prenos informácií, komunikácia (i keď jednosmerná) prebieha prostredníctvom dvoch rôznych kanálov, pomocou dvoch druhov kódu — jazykového a vizuálneho. Ide o to, že divák prijíma hovorené slovo a zároveň sám zrakom sleduje situáciu na obrazovke. Rozdiel medzi prejavmi z oblasti športovej publicistiky v televízii a v tlači sa znižuje podľa útvaru, aký športový redaktor realizuje — najviac sa k podobe športových článkov na stránkach novín približujú športové spravodajské relácie v televízii. V nich hlásateľ alebo redaktor vlastne iba číta vopred pripravené športové aktuality, ide teda o čítaný text, ktorý nemá typické črty hovoreného prejavu. V týchto prípadoch je pre adresáta, pre diváka dôležitá správna výslovnosť zo strany hlásateľa, zreteľná artikulácia, výrazný, zrozumiteľný prejav, funkčná intonácia, presvedčivý prednes, nerušivé dýchanie, kvalita hlasu a funkčné využívanie vlastností hlasu (Král, 1986). Nedodržanie týchto faktorov vplýva na diváka rušivo a môže spôsobiť i narušenie komunikácie.

Nás pri výskume zaujímala skôr tá časť práce televíznych športových publicistov, pri ktorej sú špecifiká ich pôsobenia zreteľnejšie. Teda športové podujatia komentované „live“, naživo. Samozrejme, uvedomujeme si, že komentátor nepredstupuje pred televízny mikrofón tak celkom bez prípravy. Nemalú úlohu tu zohráva rutina, špecializácia športového komentátora na určité druhy športu, znalosť schém, podľa ktorých sa konkrétne športové podujatie rozvíja. Komentovanie v priamom prenose však i napriek tejto skutočnosti kladie na športového komentátora vysoké nároky — vyžaduje od neho situačnú pohotovosť, schopnosť nájsť „zlatú strednú cestu“ ako diváka informovať o všetkom zaujímavom, i o tom, čo nemá možnosť sledovať na obrazovke, a pritom nevyrušovať diváka pri sledovaní podujatia.

Materiál na výskum sme získali nahrávkami športových relácií na videorekordér. Sú to záznamy zo zimných olympijských hier, športových spravodajstiev a z priamych prenosov futbalových zápasov bratislavského športového klubu Slovan s rôznymi súpermi. Na ilustráciu špecifik športových komentárov v televízii sme použili materiál zo záznamov futbalových stretnutí.

Štruktúra komentára futbalového zápasu je v zásade trojčlenná: 1) začiatok podujatia obsahuje privítanie divákov, predstavenie miesta podujatia a účastníkov zápasu (hostí i domácich), 2) stredná časť — priame komentovanie diania na ihrisku, prípadne hodnotenie hry zo strany komentátora, 3) koniec stretnutia — vyhlásenie výsledku zápasu, zopakovanie mien strelcov gólov, krátke zhnutie priebehu stretnutia a rozlúčka s divákmi (Kita, 1979).

V prvej časti sa komentátor usiluje čo najobširnejšie informovať diváka o hrajúcich mužstvách, o ich histórii, postavení v rebríčku domácej i medzinárodnej konkurencii, upozorňuje na najlepších hráčov, predstaví trénera mužstva. Potom vymenuje zostavu hostí i domácich, spolu s menom hráča povie číslo, pod ktorým hráč hrá, aj post, na ktorom hráč hra. V tejto časti má komentár ešte podobu spravodajstva a nemá nejaké špecificky televízne črty.

Podobne je to aj v poslednej časti komentára, ktorá je určitým zosumarizovaním diania v zápase. V tejto časti má komentátor priestor na to, aby si skoncipoval, sformuloval to, čo chce sprostredkovať divákovi.

Z hľadiska nášho výskumu je najdôležitejšia stredná časť komentára, ktorá odhaľuje väčšinu špecifik práce športových komentátorov. Usilovali sme sa zodpovedať zopár základných otázok: Čo spôsobuje spojenie dvoch kódov, jazykového a vizuálneho? Do akej miery vplýva súčinnosť týchto kódov na jazyk športových komentárov, ako podmieňuje výber lexikálnych prostriedkov, syntaktických štruktúr? Ďalej nás zaujímalo, ako vyjadruje komentátor svoj citový postoj k výkonu jednotlivých mužstiev, ako sa usiluje byť pôvodný a tvorivý na jednej strane a ako využíva zaužívané schémy na druhej strane, ako vplýva dynamika zápasu na dynamiku jazykového prejavu komentátora a pod.

V prvom rade sme sa zaoberali otázkami syntaktických štruktúr, ktoré vykazujú najviac zmien oproti schémam pri bežnej komunikácii. Základným momentom je spôsob vyjadrenia podmetu, agensa deja. Najčastejšie vysloví komentátor meno hráča, ktorý je v akcii. Niekedy vysloví číslo alebo post, na ktorom hráč hrá, napriek tomu, že čísla i posty sa na ihrisku väčšinou vyskytujú dvakrát. Prítomnosť vizuálneho kódu umožňuje divákovi sledovať, o ktorého hráča ide, nie je tu riziko nejasnosti v komunikácii. Komentátor i napriek tomu väčšinou pri uvedení čísla alebo postu dodáva, z ktorého mužstva hráč je: *ľavé krídlo maďarského mužstva*.

Ako ekvivalent podmetu často používajú komentátori zámeno *ten*. Nadväzuje na predchádzajúcu vetu, zastupuje meno hráča: *Glonek prihráva Goštičovi, ten Timkovi*. Táto schéma sa uplatňuje najmä pri rýchlom striedaní hráčov pri lopte.

Prísudok v športových komentároch vyjadruje komentátor slovesami označujúcimi futbalové činnosti. Sú to najmä slovesá vyjadrujúce, že hráč je pri lopte, má loptu, rozohráva. Tieto slovesá označujú i smerovanie lopty,

teda kam s loptou hráč ide, komu ju prihráva *prihráva, zahral, odcentroval, vyrazil, zbral* atď

Skladba športových komentárov je ovplyvnená i mnohými mimojazykovými faktormi. Postavenie jednotlivých častí vety závisí vo veľkej miere od subjektívneho cítenia komentátora, sú teda také dôležité, ako to cíti sám komentátor v priebehu zápasu

Tendencia skracovať text je výsledkom toho, že komentátor sa usiluje vynechať z textu slová alebo informácie, ktoré sú v danom kontexte redundantné. Eliptické konštrukcie majú v televíznych komentároch zmysel, nespôsobujú komunikačné šumy, deformácie, čiže prekážky v komunikácii. Eliptické výpovede vďaka spolupôsobeniu jazykového a vizuálneho kódu nestrácajú komunikačnú ani štylistickú hodnotu

Najdôležitejšou informáciou, ktorú sprostredkúva komentátor divákovi, je pohyb hráčov a lopty na hracej ploche. Popri plných formách, úplných vetách sa v komentároch vyskytujú i neúplné formy, vety skrátené rôznym spôsobom. Je to napr. *elipsa spony x pri lopte*, kde x je meno označujúce aktuálneho držiteľa lopty a zároveň hráča, ktorý vykonáva určitú futbalovú činnosť. Niekedy chýba aj podmet, aj prísudok, vetu zastupujú príslovkové určenia *pekne, výborne, zle* atď. Príslovky v pozícii príslovkového určenia sprostredkujú vlastnosti dejov pomenovaných slovesami, ktoré neboli vyjadrené

Výraznou črtou televíznych športových komentárov sú konštrukcie, ktoré vznikajú ako pokračovanie predchádzajúcich viet, rozvíjajú jednotlivé časti týchto viet. Dopĺňajú obsah a často sú v nich zahrnuté i hodnotiace prvky. *Stúpala podáva Maixnerovi. Nepresne a príliš krátko.* Hodnotenie akcie prichádza neskôr, čo vyplýva z lineárneho uloženia jednotlivých viet. Mnohé z týchto neúplných vetných štruktúr môžu existovať len vďaka prítomnosti úplných vetných štruktúr v texte. Vďaka tejto skutočnosti a prítomnosti mimojazykových faktorov nie sú formálne neúplné konštrukcie sémanticky neúplné

Výrazným charakteristickým prvkom televíznych športových komentárov je mlčanie komentátora. Komentátor sleduje a zároveň komentuje udalosti na ihrisku, ale nie každá situácia je rovnako dôležitá a práve televízia umožňuje v tých menej dôležitých situáciách mlčať. Komentátorovo mlčanie má tiež informačnú funkciu, mlčí vtedy, keď situácia nevyžaduje slovný komentár. Komentátor teda nekomentuje nepodstatné časti hry, niekedy využíva čas takto vhodný na mlčanie tým, že komentuje dianie na striedačke, v hľadisku alebo dáva divákovi informácie, ktoré bezprostredne nesúvisia s pohybom hráčov na travniku. Mlčanie býva niekedy aj vyjadrením emócií komentátora

Zo skúmaného materiálu nám vychodí, že v repertoári športových komentátorov sú na popredných miestach krátke jednoduché vety, často neú-

plné vetné konštrukcie, pretože najviac zodpovedajú rýchlemu priebehu deja na ihrisku, rýchlemu striedaniu herných situácií. Vety musia mať čo najredukovanejšiu podobu. Používanie dlhých vetných konštrukcií, napr. podradovacích súvetí by vlastne neumožňovalo plynulý výkon práce komentátora. Ved i kratšie vetné konštrukcie musí komentátor občas prerušiť, pretože to vyžaduje náhla zmena situácie na hracej ploche

Výkon športového komentátora — hoc i je svojím spôsobom jedinečný, pretože priebeh hry je neopakovateľný — je silne skonvencionalizovaný, zoschematizovaný, vystavaný z určitých stálych opakujúcich sa štruktúrnych prvkov. Futbalový zápas vyžaduje na jednej strane emocionálny a improvizovaný charakter výpovede a podnecuje komentátora k tvorivosti, na druhej strane však pravidlá hry, typické štandardné herné situácie a v neposlednom rade i rutina komentátora pôsobia v smere skonvencionalizovania prejavu. Takže práca športového komentátora je poznačená kolísaním medzi dvoma pólmi, medzi tvorivosťou, úsilím o originalitu a schematickosťou, konvencionalizáciou. Tieto dva póly sú navzájom úzko späté, pretože zaužívané schémy sa komentátori pokúšajú odstraňovať originalnosťou, tvorivým oživovaním schém, ale tieto originálne výtvory, okazionalne slovné spojenia sa postupne stávajú určitým klišé, častým používaním sa dostávajú do polohy schémy

Aj výber lexikálnych prostriedkov je v športových komentároch ovplyvnený protikladom tvorivosti — konvencia. Komentátori sa usilujú oživiť svoj prejav obraznými spojeniami, aktualizovanou frazeológiou, výrazmi zo sféry športového slangu. K termínom tvoria rady neterminologických náprotivkov. Toto tvorenie je opreté o predpoklad, že športová verejnosť pozná aspoň základnú športovú (v našom prípade futbalovú) terminológiu. Tendencia utvárať synonymné neterminologické náprotivky k oficiálnym športovým termínom zasahuje, ako konštatuje I. Masár (1982), športovú lexiku totálne. Oprávnenosť tejto konštatácie dokumentujú mnohé synonymné dvojice typu netermín — športový termín aj celé synonymné neterminologické zoskupenia stojace proti oficiálnemu športovému termínu. Napríklad *pokutová značka* — *značka pokutového kopu, biela značka, biely bod, biele vápno, nariaďovať pokutový kop* — *odpísať, zapísať penaltu, jedenástku* a pod. Toto úsilie smeruje k tomu, aby sa komentátor svojím prejavom čo najviac priblížil k adresátovi, k fanúšikovi športového podujatia. Do istej miery súvisí i s citovým zainteresovaním komentátora a prezrádza nám mieru fanúšikovstva u samotného komentátora. Tu platí priama úmera: čím väčšia citová zainteresovanosť, tým viac expresívnych lexikálnych prostriedkov, tým väčšia tvorivá invencia. Tvorivosť je samozrejme i dôkazom toho, že komentátor si je vedomý, akú veľkú zodpovednosť nesie ako profesionálny používateľ jazyka voči bežnému používateľovi jazyka, pre ktorého je určitým vzorom hodným

nasledovania. Veľkú úlohu tu zohráva sledovanosť televíznych relácií, konkrétne športových prenosov. Publicistická tvorba je z jazykovej stránky uve domelá, či sa už novinár alebo redaktor pridŕža automatizovaných modelov, či hľadá vyjadrenia štýlovo aktívne, nové, živé, neošúchané, pôsobivé. Čím je však publicistov tvorivý jazykový akt nápadnejší, tým ľahšie nájde napodobňovateľa, a to nielen medzi spolupracovníkmi, ale čoskoro aj v širokej verejnosti, ktorá je pravidelným konzumentom publicistiky aj z jazykovej stránky (Chloupek, 1982).

Vplyv na prejav komentátora futbalového stretnutia má i dynamika hry. Rýchle striedanie situácií, napätie v hre vplýva na tempo a štruktúru komentátorovho prejavu i na jeho sústredenosť. Pochopiteľne, oproti komentátorovi v rozhlase má výhodu prítomnosti vizuálneho kódu, nemusí komentovať všetky akcie tak, ako za sebou nasledujú, môže využívať eliptické konštrukcie. Ako ukazujú výskumy, komentár toho istého podujatia býva dvakrát dlhší v rozhlase ako v televízii (Kita, 1979).

Ak by sme zhrnuli odpovede na otázky, ktoré sme si položili na začiatku štúdie, musíme konštatovať, že prítomnosť vizuálneho kódu popri jazykovom spôsobuje najväčšie rozdiely v oblasti skladby športových komentárov. Komentátori redukujú text, využívajú eliptické konštrukcie, často sa obmedzujú len na zahĺásenie mena hráča, ktorý je v akcii. Využívajú dokonca i mlčanie v prípadoch, keď je situácia pre diváka nezáujímavá.

Výber lexikálnych prostriedkov je podobný ako v písaných prejavoch športových publicistov. Veľkú rolu tu zohráva úsilie o tvorivosť, novosť, budovanie neošúchaných konštrukcií, ktoré sa však častým používaním ošúchávajú a strácajú punc originality. Možno obrazne povedať, že športový publicista je ako horolezec, neustále zdoláva vrcholy (tvorivosť) a schádza alebo padá do priepasti (konvencia, schematickosť, klišéovitosť).

Skutočnosť, že športové komentáre sú v televízii hovorenými prejavmi, odhaľuje komentátorove schopnosti v oblasti výslovnosti, spisovnosti i všeobecnej komunikačnej pohotovosti, schopnosť podávať informácie na profesionálnej úrovni. Komentátor prekonáva absenciu spätnej väzby, jednosmernosť komunikačného kanálu pri komentovaní televízneho športového prenosu tým, že sa pokúša čo najviac priblížiť k spôsobu vyjadrovania adresáta, diváka športového fanúšika. Nezabúda však pri tom na to, že ho určitým spôsobom aj jazykovo formuje.

Literatúra

CHLOUPEK, J. Automatizácia a štylová aktivizácia publicistického textu. *Kultúra slova*, 16, 1982, s. 265–268.

KRAL, Á. Ustnosť a písomnosť rečových prejavov v masovej komunikácii a jazykova kultura. *Kultúra slova*, 16, 1982, s. 289–298.

KITA, M. Problem strukturywania tekstów radiowych i telewizyjnych sprawozdań sportowych. In: *Socjolingwistyka*, Warszawa, Katowice, Kraków 1979, s. 133–148.

MASÁR, I. Termín a jeho neterminologické náprotivky v športovej publicistike. *Kultúra slova*, 16, 1982, s. 286–271.

Z jazyka slovenského piesňového folklóru

Ľubor Králik

Jazykovedný ústav L. Štúra SAV, Bratislava

1 V posledných rokoch možno v slovenskej jazykovede badať rast záujmu o jazyk ľudovej slovesnosti. Pozornosť sa venuje predovšetkým konfrontácii jazyka ľudových rozprávok so súčasným jazykom, pri ktorej sa identifikujú archaické jazykové prvky v textoch rozprávok (porov. práce J. Doruľa, synteticky Doruľa, 1993). Takéto zameranie výskumu folklórneho jazyka je plne opodstatnené, ako najnovšie upozorňuje V. Blanár (1993), ľudová slovesnosť patrí „svojimi archaickými prvkami medzi dôležité pomocné pramene“ (s. 77) pre historickú lexikológiu, hoci z chronologického hľadiska ide o relatívne neskorý prameň, vo folklórnych textoch sa môžu uchovávať „historicky dávne lexémy, prípadne semémy“ (s. 80). Prakticky rovnaké stanovisko zaujíma aj ruský lingvista Z. K. Tarlanov (1988, s. 19), ktorý v tejto súvislosti hovorí o „využívaní materiálu ľudovej slovesnosti pre rekonštrukciu jazykového stavu v minulosti“. Z toho vyplýva, že výskum jazyka folklóru môže priniesť nové poznatky o lexike slovenčiny v starších obdobiach jej vývinu.

2 Analyzujúc ľudovú pieseň *V richtárovej studni* z hľadiska poetiky, literárny vedec V. Marčok na margo jej úvodných veršov *V richtárovej studni bystrá voda šumí, / spadla do nej iskra, bystrá voda zmizla* poznamenal „Obraz studne, v ktorej 'bystrá voda šumí', je nereálny“ (Marčok, 1980, s. 61). Ak odhliadneme od možnosti či nemožnosti šumenia vody v studni, je nepochybné, že k uvedenému záveru viedlo V. Marčoka aj použitie adjektíva *bystrý* v neobvyklom kontexte. V súčasnej slovenčine má totiž adjektívum *bystrý* významy 1. rýchly, prudký, rezký, 2. (o zmysloch, schopnostiach) rýchly a dobre vnímajúci, reagujúci, prenikavý, 3. (o človeku) majúci dobrý a rýchly postreh (Krátky slovník slovenského jazyka [KSSJ], 1987, s. 55). Slovník slovenského jazyka [SSJ] (I, s. 150) exemplifikuje spojením *bystrá voda* prvý význam adjektíva *bystrý*: *bystrá voda* teda znamená toľko,

čo „rýchla, t j rýchlo tečúca voda“ Takto možno interpretovať spojenie *bystrá voda* napr. v piesni *Hory, hory* z Kollárovej zbierky *Národné spievanky* (1953, XII, 35) *Nemám člnka ani vesla, / vzala mi ho voda bystrá*. Inak je to v texte piesne *V richtárovej studni* keďže v studni možno sotva očakávať rýchlo tečúcu vodu, z hľadiska súčasného jazykového vedomia treba dať za pravdu V. Marčokovi a jeho konštatovaniu o nereálnosti takehoto poetického obrazu. Problémom však zostáva, ako potom interpretovať spojenie *bystrá voda*, použité v uvedenom piesňovom kontexte.

Ako určité vysvetlenie možno uviesť, že adjektívum *bystrý* tu vystupuje ako čisto konvenčné, tradičné epiteton, ktoré spolu so substantívom *voda* vytvára tradičnú formulu (populárnejšie povedané, z hľadiska folklórnej poetiky sa „patrí“, aby voda bola *bystrá*), ktorá vo verši plní aj dôležitú metricko-organizačnú funkciu. Preto sa môže zdať, že sémantika adjektíva *bystrý* je tu sekundárna a netreba jej venovať pozornosť. Skutočnosť je však zložitejšia. Podľa nášho názoru možno predpokladať, že ustálenie adjektíva *bystrý* vo funkcii tradičného epiteta spoluvytvárajúceho formulu *bystrá voda* je zrejme výsledkom dlhodobého vývoja, nemožno vylúčiť, že na začiatku tohto vývoja malo adjektívum *bystrý* inú sémantickú štruktúru ako v súčasnosti — pripomeňme si v tejto súvislosti konštatovanie poľského lingvistu J. Adamowského (1974, s. 65), podľa ktorého sa v tradičných formulách ľudových piesní zachovávajú rôzne archaizmy, a preto si „opis folklórnych formúl vyžaduje širšie zohľadnenie výskumov v oblasti historickej jazykovedy“. Preto možno predpokladať, že v uvedenom kontexte si adjektívum *bystrý* mohlo zachovať význam, ktorý malo v starších obdobiach vývinu slovenčiny. Podľa údajov Historického slovníka slovenského jazyka [HSSJ] (I, s. 150) sa však sémantická štruktúra adjektíva *bystrý* v starej slovenčine neodlišovala od súčasného stavu. Aj Anton Bernolák (I, s. 76) pozná adjektívum *bystrý* iba vo významoch 1. *celer, velox, agilis* (s exemplifikáciou „zelení Wršek, bistrá Wodička etc.“), 2. *acer, acutus*.

3. Zdá sa však, že folklórny materiál poskytuje doklady aj na ďalší význam adjektíva *bystrý*. Uvedme v tejto súvislosti text zaklínania, ktoré dievčatá odriekali pri naberaní vody z brodov na Luciu, Štedrý deň a na Veľký piatok (Melicherčík, 1959, s. 55–56)

Vítaj, zavítaj,
má milá čistá,
vodička bystrá!
Berem ťa, vodička čistá,
od pána Ježiša Krista,
od Jordána mesta.

Naberaná voda sa oslovuje ako *vodička bystrá* i ako *vodička čistá* — nie je vylúčené, že adjektíva *bystrá* a *čistá* tu vystupujú ako synonymá, t j. adjek-

tívum *bystrý* tu má význam „čistý“. Predpokladajúc takýto význam adjektíva *bystrý*, možno adekvátnejšie interpretovať piesňové motívy „kalenia bystrej vody“, porov. napr. v piesni *Zaleteli husi* (Kollár, 1953, VI, 271) *Zaleteli husi, zaleteli v roce, / zakalili vodu na bystrom potoce* (nejde o kalenie rýchlo tečúcej vody, ale o kalenie čistej vody). Takisto možno vysloviť hypotézu, že „v richtárovej studni bystrá voda“ bola čistou vodou, rovnakú pravdivosťnú hodnotu má však aj hypotéza, podľa ktorej motív „bystrej vody v studni“ mohol vzniknúť až v období, keď sa spojenie *bystrá voda* už stalo tradičnou formulou. Predpoklad, že adjektívum *bystrý* malo v starších obdobiach vývinu slovenčiny aj význam „čistý (o vode)“, treba preto ďalej verifikovať.

Zaujímavé poznatky pri verifikácii uvedeného predpokladu prinieslo porovnanie so stavom v súčasných slovenských nárečiach (o tomto postupe lexikálno-sémantickej rekonštrukcie porov. Blanár, 1984, s. 72, 92 n.) Slovník slovenských nárečí (tlačové podklady v JÚLS SAV, I, s. 191, s. v. *bystrý*) význam „čistý (o vode)“ neuvádza, jednoznačné doklady na takýto význam sa nám nepodarilo nájsť ani v kartotéke slovníka. Je zaujímavé, že význam „čistý (o vode)“ zaznamenal v druhej polovici 60. rokov A. Habovštiak v obci Krivá (okres Dolný Kubín) pri zisťovaní sémantiky kontinuantu praslov. **bystrъ* v rámci realizácie Dotazníka Slovenského jazykového atlasu (porov. Voprosnik, s. 214, otázka č. 3242) v ostatných skúmaných obciach tento význam nebol zaznamenaný.¹ Takéto reziduálne zachovanie uvedeného významu podľa nášho názoru iba potvrdzuje jeho archaický charakter.

4. Slovenské adjektívum *bystrý* je kontinuantom praslov. **bystrъ*, ktoré sa podľa „v súčasnosti najrozšírenejšej etymológie“ (Etymologický slovar slavianskych jazykov [ESSJ], III, s. 154) pokladá za príbuzné so staroislandským *bysia* „vytekať s veľkou silou, valiť sa“, švédskym *busa* „valiť sa“, východofrízskym *būsterig* „búrlivý“ (ESSJ, III, s. 154, Słownik prasłowiański [SP], I, s. 481). Pôvodný význam praslov. **bystrъ* sa rekonštruuje ako „búrlivo sa pohybujúci dopredu, rýchlo plynúci, o rieke, potoku“ (SP, I, s. 481), prenesením významu na duševnú sféru („o duševní činnosti 'rychlý' = 'rychle uvažující'“, Etymologický slovník jazyka staroslověnského [ESJS], s. 88) sa na jeho základe vyvinul význam typu „rýchlo chápujúci, dôvtipný atď.“ Kontinuanty praslov. **bystrъ* v uvedených významoch sú známe takmer zo všetkých slovanských jazykov (porov. materiál uvedený v ESSJ i SP s. v. **bystrъ*); kontinuanty s významom „čistý (o vode)“ sú okrem slovenčiny známe aj v južných slovanských jazykoch a v dolnej lužickej srbčine, poľské *bystry* sa v takomto význame vyskytuje ako archaizmus v ľudovej poézii (Bartmiński, 1973, s. 286). Aký je vzťah významov „rýchly“ a „čistý

¹ Za upozornenie na materiál Dotazníka Slovenského jazykového atlasu ďakujem kolegyni prof. M. A. Ferencíkovej, CSc.

(o vode)“² „Z významu 'rýchlo tečúci, prudký, o vode' sa v určeníach typu *bystra voda* vyvinul aj význam 'priehľadný, čistý“ (SP, I, s. 481). P. Skok (I, s. 157) pokladá význam „čistý“ za rezultatívny vo vzťahu k prvotnému významu „rýchly, rýchlo tečúci“, keďže „voda, ktorá tečie rýchlo, zostáva čistá, zatiaľ čo pomaly tečúca voda je mútna“. Význam „čistý, priehľadný“ sa nemusí viazať iba na vodu (porov. bulh. *bistro ezero* „priehľadné jazero“, ale aj *bistár mineral* „priehľadný nerast“ atď.), naopak, stáva sa východiskom aj pre vznik významov typu „jasný, svetlý“ (porov. srb., chorv. *bistro vreme* „jasné počasie“, bulh. *bistrata sineva na nebeto* „jasná modrosť neba“, ukr. dial. *bystra pohoda* „jasné a slnečné počasie“), ba i „odrážajúci svetlo, leskly“ (porov. srb., chorv. *bistra sablja* „blyskavá šabľa“).

Na pozadí takejto sémantickej evolúcie v iných slovanských jazykoch si z typologického hľadiska okrem už spomenutého spojenia *bystra voda* zaslužia pozornosť aj slovenské spojenia adjektíva *bystrý* s výrazmi označujúcimi zmyslové vnímanie a psychické funkcie (*bystry zrak, sluch* atď.). Súčasne význam adjektíva *bystrý* v takýchto spojeniach sa parafrázuje ako „rýchlo a dobre vnímajúci, reagujúci, prenikavý“ (porov. KSSJ, s. 55). Bolo by možné predpokladať, že tento význam sa vyvinul na základe prvotného významu adjektíva *bystry*, t. j. významovou špecifikáciou v smere „rýchly“ > „rýchlo (a teda aj dobre) vnímajúci“. V slovenčine však nie sú možné spojenia **rýchly zrak*, **rýchly sluch*, zatiaľ čo celkom prípustné sú spojenia *jasný zrak*, *jasný sluch* preto predpokladáme, že spojenia *bystrý zrak*, *bystrý sluch* atď. nevznikli na základe významu „rýchly“ ako prvotného významu adjektíva *bystrý*, ale až na základe jeho sekundárnych významov typu „čistý, jasný“ (je prirodzené, že čistý, jasný zrak umožňuje kvalitné a z hľadiska časovej náročnosti rýchle zmyslové vnímanie). Spojenie *bystrý zrak* teda podľa nášho vykladu pôvodne znamenalo „čistý, jasný zrak“ (porov. aj kontext *zrak sa mu zakalil*, ktorý implikuje existenciu nezakaleného, teda čistého či jasného zraku), podobne *zbystru pozornosť*, t. j. urobiť pozornosť *bystrou*, pôvodne malo zrejme význam „urobiť pozornosť jasnou“ (porov. významovo blízke spojenie *jasná myseľ*).

Na základe analýzy slovenského materiálu možno súhlasiť s M. Majtánom, ktorý pri výklade toponým, resp. hydroným s komponentom *Bystr-* (napr. Lutterer — Majtán — Šrámek, 1982, s. 46, s. v. *Banská Bystrica*, Majtán — Rymut, 1985, s. 19, s. v. *Bystrý potok*) predpokladá² aj ich možný pôvodný význam „čistý“. Takisto sa domnievame, že na slovenský toponomastický materiál nemožno mechanicky aplikovať konštatovanie, že „jsou všecka (kurzíva L. K.) jména, která mají na počátku *Bystr-*, nepopiratelné názvy řek a potoků. Příčina toho je ta, že se slovem *bystrý* znamenala voda

s výšin rychle odtékající“ (Profous, 1954, s. 262), resp. že „osady jménem *Bystré* byly pojmenovány podle potoka, nad nímž byly založeny“ (s. 259) podľa nášho názoru je pravdepodobné, že časť slovenských miestnych názvov typu *Bystrá* či *Bystré* je z hľadiska svojej sémantickej motivácie zhodná s názvami typu *Světlá nad Sázavou* či *Oravské Veselé* (podľa etymologickej interpretácie Š. Ondruša, 1980, s. 171—172) atď.

5 Sémantický posun „rýchly“ > „čistý“ sa v slovanskom kontexte nemusel obmedziť iba na praslov. **bystřъ* a na jeho kontinuanty, ale mohol nastať aj pri ďalších výrazoch s pôvodným významom „rýchly“. S možnosťou opakovateľnosti uvedeného sémantického posunu súvisí aj otázka jeho využiteľnosti v etymologickej praxi. V tejto súvislosti nás zaujalo praslov. **bъrъъ* „rýchly, prudký“ podľa materiálu syntetických praslovanských etymologických slovníkov (porov. ESSJ, III, s. 137—139, SP, I, s. 427) nie sú známe jeho reflexy, ktoré by mali posunutý význam „čistý“. Napriek tomu sa domnievame, že v starších fázach vývinu slovenčiny (možno už v jej praslovanskom východisku) kontinuant praslov. **bъrъъ* so sekundárnym významom „čistý“ existoval. Skôr ako zanikol, stal sa základom pre vznik substantíva *nebrzota*, *nebrzota* „výtok z nosa, z vreda, nečistota (kurzíva L. K.)“, známeho v Gemeri (porov. Orlovský, 1982, s. 200) sprostredkujúcim článkom slovotvorného reťazca tu bolo pravdepodobne adjektívum **nebrъъ* „nečistý“. Inak povedané, v slove *nebrzota* nie je potrebné predpokladať samostatný koreň, ktorého vzťah ku koreňu vyššie uvedeného praslov. **bъrъъ* by bolo možné kvalifikovať ako vzťah etymologickej homonymie (k problematike porov. Anikin, 1988, s. 10 n.). Doklady na existenciu slov *nebrъъ*, *nebrzota* v iných oblastiach slovenského jazykového územia sa nám zatiaľ nepodarilo zistiť, zdá sa teda, že sa opäť potvrdila charakteristika Gemera ako „múzea slovenského jazyka“ (Ondruš, 1991, s. 149).

Literatúra a pramene

- ADAMOWSKI, J. Archaizmy leksykalne pieśni ludowych i problematyka formuły. *Literatura ludowa*, 21, 1977, č. 4—5, s. 56—66.
 ANIKIN, A. E. Opyt semantičeskogo analiza praslavianskoj omonimii na indoevropskom fone. Novosibirsk, Nauka 1988. 126 s.
 BARTMIŃSKI, J. O języku folkloru. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk, Wydawnictwo PAN 1973. 286 s.
 BERNOLÁK, A. Slovník Slowenský, Česko-Latvsko-Německo-Uherský. Budapešť 1825—1827. 6 zv.
 BLANÁR, V. Lexikálno-sémantická rekonštrukcia. Bratislava, Veda 1984. 216 s.
 BLANÁR, V. Porovnávanie lexiky slovanských jazykov z diachrónneho hľadiska. Bratislava, Veda 1993. 192 s.

² Na základe práce J. Bartmiňského (ústna informácia PhDr. M. Majtána, CSc.)

- DORULA, J. Tri kapitoly zo života slov Bratislava, Veda 1993 152 s
- Etymologičeskij slovar slavjanskich jazykov Praslavjanskij leksičeskij fond Moskva, Nauka 1974 n [ESSJ]
- Etymologický slovník jazyka staroslověnského Praha, Academia 1989 n [ESJS]
- Historický slovník slovenského jazyka I-II Red M Majtán Bratislava, Veda 1991, 1992 [HSSJ]
- KOILLAR, J. Národné spievanky Bratislava, Slovenske vydavateľstvo krásnej literatúry 1953 2 zv
- Krátký slovník slovenského jazyka Red J Kačala — M Pisárčiková Bratislava, Veda 1987 592 s [KSSJ]
- LUTTERER, I — MAJTÁN, M — ŠRAMEK, R. Zeměpisná jména Československa Slovník vybraných zeměpisných jmen s vykladem jejich původu a historického vývoje Praha, Mladá fronta 1982 374 s
- MAJTÁN, M — RYMUT, K. Hydronimia dorzecza Orawy Wrocław — Warszawa — Krakow — Gdansk — Łódź, Ossolineum 1985 142 s
- MARČOK, V. Estetika a poetika ľudovej poezie Bratislava, Tatran 1980 240 s
- MELICHERČÍK, A. Slovenský folklór Chrestomatia Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959 796 s
- ONDRUŠ, Š. Princíp opozície v stavbe a interpretácii toponým In Spoločenské fungovanie vlastných mien VII slovenská onomastická konferencia Red J Ružička Bratislava, Veda 1980, s 171—175
- ONDRUŠ, Š. Za profesorom Jozefom Orlovským Slavica Slovaca, 26, 1991, s 149—150
- ORLOVSKÝ, J. Gemerský nářečový slovník Martin, Osveta 1982 424 s
- PROFOUS, A. Místní jmena v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny Díl I Praha, Nakladatelství ČSAV 1954 832 s
- Rečnik na bálgarskija ezik Tom I Sofija, Izdatelstvo na Bálgarskata akademija na naukite 1977 912 s
- Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika Knjiga I Beograd, Srpska akademija nauka 1959 696 s
- SKOK, P. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti 1971—1974 4 zv
- Slovník slovenského jazyka Red Š Peciar Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959—1968 6 zv [SSJ]
- Słownik prasłowiański Wrocław — Warszawa — Krakow — Gdańsk, Wydawnictwo PAN 1974 n [SP]
- TARLANOV, Z. K. Aktualnye voprosy izučeniya jazyka russkogo folklora (Obzor osnovnykh napravlenij) Naučnye doklady vysšej školy, serija Filologičeskije nauki, 1988, č 2, s 14—19
- Voprosnik Obščeslavjanskogo lingvističeskogo atlasa Red R I Avanesov Moskva, Nauka 1965 272 s

Příspěvek k poznání vývoje češtiny v 16. století

Karel Vondrák

Pedagogická fakulta UK, PRAHA

Významnou etapu ve vývoji češtiny představuje období humanizmu a renesance. Zvyšují se požadavky na spisovný jazyk, rozvíjí se slovní zásoba a syntax, ustaluje se norma morfologická a fonologická a také pravopis.

Poměrně autentický obraz tehdejšího stavu mluvené a psané češtiny 16. století podávají *smolné* neboli *černé knihy*. Písaři do nich zapisovali doznání provinilců vyslýchanych podle městského práva. Záznamy výpovědí jsou z dnešního hlediska důležité z několika důvodů. Jednak přispívají k poznání tehdejšího každodenního života, jednak dovolují postihnout motivy, které tehdy vedly člověka ke zločinu, ale také zachycují do jisté míry živý lidový jazyk a jeho zvláštnosti. Rozbor jejich jazyka nám dovolí sledovat frekvenci jevů, které považujeme pro dané období za konstitutivní a symptomatické. Umožní porovnat, do jaké míry zjištěný stav koreluje s tehdejší stavem spisovného jazyka.

Táborská smolná kniha patří k nejvýznamnějším a nejobsáhlejším památkám svého druhu. Je uchována v městském archivu pod signaturou B IV a 1. Prvních devět listů kodexu zůstalo prázdných. Můžeme si domnívat, že právě sem měly být dodatečně zapsány výslechy starší, k čemu však nedošlo. Následující listy byly ještě v 16. století očíslovány. Na počátku jsou složky po 30 listech foliované tak, že k velkému písmenu A, B, C, D, E jsou přidány římské číslice I—XXX. První čtyři části jsou úplné, část E má jen 18 listů. Ostatní listy (je jich 241) zůstaly nečíslovány, posledních 36 není popsáno.

Dataci prvních výpovědí nemůžeme přesně vymezit. Jde pravděpodobně o zestručněné záznamy starších výslechů, nezapsaných bezprostředně při trestním řízení, ale až dodatečně, když rozsudek byl již vynesen. Nejstarší datovaný zápis pochází z roku 1523. Následující výslechy jsou poměrně krátké a jen zčásti datované, většinou bez poznamenání ortelu. Teprve od roku 1545 dochází k pravidelné dataci, výpovědi jsou obsažnější, rozmanitější. Poslední zápis, u něhož známe přesně dobu vzniku, pochází z roku 1644.

Průběh soudního jednání zapisoval písař, kterému se při hrdelních přích říkalo krevní. Jeho osoba je činitelem, který snad největší měrou ovlivnil výslednou podobu záznamů výslechů. Jde především o písařovo vzdělání, zkušenosti, schopnost vnímat a zaznamenávat verbální projev skutečně tak, jak ho pronášel vyslýcháný. V táborské černé knize vedlo záznamy několik písařů. U nejstarších zápisů nám nejsou známi, avšak u těch, které jsou dato-

vány rokem 1567, autora určit můžeme. Byl jím tábořský rodák *Jan Řepka*. Pro jeho individuální styl je charakteristické, jak ukončuje zápisy výsledků *stalo se léta svrchu psaného za ouřadu rychtářství ložního pana*. V některých vyznáních písař sám uvádí své celé jméno, nebo iniciály (*A tento kšaf a to vyznání jest sepsán ode mne, Jana Řepky, písaře krevního k tomu nařízeného při městě Táboře*). Janem Řepkou byly vypovědi sepisovány až do roku 1609, tedy plných 42 let. Je proto pravděpodobné, že do zápisů pronikl alespoň jistou měrou místní jazykový úzus a že obsahují i některé dialektismy jihozápadočeského nářečního komplexu. Jména ostatních písařů neznáme přesně. V textu jsou zaznamenána jen jejich křestní jména.

Smolná kniha obsahuje v podstatě dva druhy textů. Jeden typ je tvořen ustálenými formulami, které se opakují ve většině zápisů. Patří sem zakončení výsledků. Často obsahují písařovo jméno a větu *Na tom všem umřel*. Mezi ustálené konstrukce je potom zasazen text s věcným obsahem. Každý výsledek uvodzuje zkratka *it* (z latinského *item*, rovněž).

V některých případech se zápisy kryjí, shodují se. Uvážíme-li všechny nápadné shody, můžeme se domnívat, že často nejde o dva různé výsledky, ale že písař, který opisuje z rozptýlených papírů vyznání jediného vyslychaného, částí tohoto vyznání omylem položil na dvě různá místa. O tom, že první strany rukopisu byly později vyplněny přepsáním starších zápisů, svědčí doslovné opakování některých výpovědí, ale také písařova prosba *Písařovi rače dát na pivo vod přepisování, chudému služebníkovu, věrnému vašich milostí i tý vsí obce. Za to prosím*.

Dalším závažným problémem, který nelze opomenout, je otázka, jak věrný obraz tehdejšího mluveného jazyka nám smolné knihy poskytnou. F. Oberpfalcer (1937) uvádí, že z černých knih k nám mluví živý jazyk lidový, písaři totiž zapisovali zpravidla výpovědi tak, jak je slyšeli, ponechávající bez změny i spojení vět i tvary slov, řídili se v tom podle platného řádu. F. Cuřín (1985) zaujímá stanovisko, jehož formulace je poněkud kontradiktorní. Uvádí, že smolné knihy podávají dost věrný obraz tehdejšího mluveného jazyka, který zřejmě opouštěl některé archaistické jevy, ale jiné ponechával v početnějších zbytcích, jež nacházíme v literatuře krásné a odborné. Zároveň však připouští, že přesnější obraz běžné mluveného jazyka v smolných knihách nemáme, protože výsledky zapisovali školení písaři a určitě už z technických důvodů nikoli slovo od slova (přestože tak přísahali).

Nesmíme se tedy nechat mýlit přísahami a sliby písařů, že budou zapisovat „slovo od slova“. Některé příčiny tohoto stavu spočívají přímo v nich, některé vně jejich osoby. K vnitřním faktorům můžeme zařadit to, že písaři byli vlastně úředníci, kromě záznamů výsledků museli psát spisovně. Není vyloučeno, že nahrazovali výrazy vulgární, expresivní pojmenováními mírnějšími. Často neznali jména udávaných lokalit, z čehož pramenily četné

přepisy, vynechávky jednotlivých hlásek nebo hláskových skupin. Mezi vnější faktory, které determinovali povahu záznamu, patří především technika psaní, která nedovolovala urychlit zápis, a snad i osobnost vyslychaného. Ten se často špatně rozpomínal.

Ani na základě *táborské černé knihy* nelze tedy popsat tehdejší stav jihočeských dialektů, a to ani z dialektismů, které pravděpodobně ušly ostrážitosti písařů. Například *chlíb*, *včily*, *rejby*, *sér*, *břeten* místo *chléb*, *včely*, *ryby*, *sýr*, *vřeten*, dále *pít*, *šíst*, *pítej*, *šístej*, *sídmej* místo *pět*, *šest*, *pátej*, *šestej*, *sedmej* (podoby obecně české). Přesto jsou tyto výrazy svědectvím o dobovém stavu místního nářečí. Krevní se tedy snažili užívat spisovného jazyka nepodléhajícího regionálnímu úzu.

Lze tedy říci, že písaři jevům lidového jazyka, dialektismům a vulgárním výrazům nebyli s to zcela se vyhnout. Pro dané období je pronikání prvků mluveného jazyka do spisovných projevů symptomatické.

Jestliže bychom chtěli porovnat úroveň hláskového systému češtiny 16 a 17. století tak, jak je podán v základních historických gramatikách (Komárek, 1958, Lamprecht — Šlosar — Bauer, 1986), s jeho konkrétní realizací v *Černé* neboli *Smolné knize města Tábora*, musíme konstatovat, že stav všech hláskových zmen odpovídá standardu tehdejší spisovné češtiny. Spisovná norma hlásková žije v povědomí písařů stále jako relativně pevný systém. Přijali pronikající diftongizaci *ú — ou* (*rouchy*, *slouží*, *kohoutek*, *v outerej*, ale *zlú*, z *Rúdneho*) a *ý — ej* (nepronikla do zápisů v celém rozsahu stejně, téměř jako pravidlo, které má minimum výjimek, je provedena ve vlastních jménech, a to v přímeních *Holej*, *Černej*, *Starej* a ve jménech místních *Tejn*, *Mejto*, *Chotejšany*, za *Vilštejnem*). Užití diftongu ve kmeni je kolísavé. Převažuje však podoba s *ej* *rejby*, *mlejn*, *strejc*. Výskyt obou podob je frekvencovanější u sloves. V koncovkách složeného skloňování je diftong *ej* zastoupen daleko silněji než v postavení uvnitř slova. Připomeňme si na tomto místě Porákovu tezi, že čím je psaný text bližší mluvenému úzu, tím je v něm *ej* častější (Porák, 1983).

Diftongizace měkkého *í — ej* je doložena velice vzácně, pouze v kmeni některých slov, ale zde je důsledná (*Lejkařka*). Rovněž slova *nazítří*, *pozítří* jsou doložena výhradně s *ej*. Ačkoli se výsledkům úžení *é — í* písaři zcela nevyhýbají, převažuje podoba starší. Výjimku tvoří snad jen pravidelně zúžené podoby v deminutivech (*kamunky*, *dvířka*) a slova *hlídati*, *kolíbatu*, která jsou doložena s *í*. Musíme však vzít v úvahu i tu skutečnost, že změny dnes chápané jako nediferencovaný celek nepronikaly do jazyka stejně rychle. Například již zmíněná diftongizace *ú — ou* byla na počátku 16. století zřejmě dokončována, zatímco další jevy pronikaly do spisovné češtiny pomaleji a později. Inovace se neuplatňují všude. Například protetické *v* nemůžeme doložit u frekvencované číslovky *oba*, obvykle proteze nebývá ani u zdo-

mácnělých slov cizího původu *ortel*, *ortelovati*, ačkoli jde o výrazy poměrně frekventované. V těchto případech písař přenášel do zápisů starší podoby těch slov, která znal z běžné praxe.

Svědectvím o tom, že mnohé jevy nebyly zcela ustáleny, nýbrž že byly v pohybu, jsou hyperkorektní tvary *mlén*, *Těnský*, *Pések*. Tyto podoby jsou bohatě zastoupeny především v instrumentálu proprii. Hyperkorektní podoby svědčí o určité písařově nejistotě, ale také o tom, že text smolné knihy vypovídá (alespoň v těchto místech) o stavu spisovného jazyka, nedává tedy spolehlivý obraz jazyka běžně mluveného.

Můžeme se tedy ztotožnit s názorem M. Rackové, že uznávaná pravidla už nestačí překryt všechny jevy bez výjimky, i když jako celek v povědomí písařově platnost neztrácí. Je to nepochybně jedna z cest, kterými se závaznost pravidel počíná rozrušovat, takže i ve slovech, jež jsou v zápisech velmi frekventovaná, se mohou objevit jednotlivé ústupky mluvené normě (srov. Racková, 1972). Ta však není faktorem rozhodujícím, protože míra odchylek je poměrně malá. A i když nás určité skutečnosti mohou překvapit, odpovídají v podstatě úrovni jazyka neliterárních památek 16. a 17. století, který koreluje se spisovnou češtinou. Protože však její norma byla poměrně jednodušší, nepronikly do *Smolné knihy města Tábora* nijak výrazně regionalizmy (jejich repertoár zahrnuje pouze několik málo slov).

Pro stránce morfologické charakterizuje texty písařů (obzvláště starších) jistá tradičnost (pokud můžeme o tradičnosti v této době mluvit). Svědčí o tom četné kolísání v třetí osobě minulého času s pomocným slovesem (směrování k zániku pomocného verba se uplatňuje jen pozvolna), důsledný tvar infinitivu na *-ti*, tvary genitivu plurálu maskulin s koncovkou *-ův*, i když ve složkách mladších se prosazuje progresivní tendence projevující se podobou bez *-v*. Například význání *lotrův těch, kteří škodu učinili, plátina pět kusův, do všech dílův*, ale také *kopa grošů, dopustivši se hříchů*. Bezkoncovkový genitiv je typický pouze pro jména označující nějakou míru, množství (*asi pět věrtel, koupiti od něho několik loket sukna*). Spisovná norma tvarová je živá, přestavuje relativně pevný systém.

Víme, že již na počátku 16. století jsou duál a jednoduché minulé časy považovány za zastaralé. Z rozboru jazyka zápisů však vyplývá, že duál není mrtvou kategorií. Dvojnásobné tvary se držely při číslovkách dva, oba. Někdy má substantivum tvary plurálové, jeho určovací členy jsou v duálu (*těma dvěma pánům*). Duál se objevuje také u zájmen (*byli při tom, kteří na Kamberce seděli, ta dva, vzal Kameníkům peníze, Vlček a Havel, sama dva*). Podobně jako ve flexi jmen byl vedle singuláru a plurálu duál také u sloves (*pasířka vzala pytlík s penězi, byla dva v hromadě*). Tendence k zániku dvojnásobného čísla se projevuje kolísáním v užití tohoto tvaru. Například *vzali sme II sukni ženské*, ale také *vzali jsme krejčímu na předměstí II sukne*. Poučné je kolísání

tvarů u jmen ruce, nohy (*na tom umřel od buolesti noh a bez rukou, potom jemu hnátové u noh i u rukou sou kolem zlámány, před rukama, ale pod nohami*). Lze tedy říci, že duál prochází celou flexí. U substantiv je nejčastěji v akuzativu, u jmen frekventovanější než u sloves. Tvary aoristu a imperfekta texty nedokládají, a to ani ve formulích, v nichž by mohl přezívat starší stav.

Na základě skutečností známých z historie jazyka bychom mohli v zápisech dale předpokládat (alespoň jako vzácně doložené dublety) například zakončení *-ma* v instrumentálu plurálu, splyvání koncovky třetí osoby plurálu prézentu sloves typu *sázet* a *prosit*. Ovšem skutečný stav jazyka Smolné knihy města Tábora tento předpoklad nepotvrzuje. Máme tak další důkaz o úrovni a povaze písařovy normy.

Svědectvím o tom, že památka určitou měrou reprezentuje starší stav jazyka, je tvar *dadí* ve třetí osobě plurálu, ale také jmenná deklinace adjektiv přívláštňovacích, i když jinde je již časté skloňování složené, a nepřímá řeč s neposunutou osobou. Pronikání a-kmenových movací do tvarů neuter, podobně jako i-kmenové movace u mužské měkké samohláskové deklinace zkoumané texty nedokládají vůbec, nebo velice slabě.

Někde vidíme tendence směřující k dnešku. Platí to například o splynutí (i když ne úplném) koncovek genitivu, dativu, lokálu feminin složeného a zájmenného skloňování. Jistá rozkolísanost, nejistota je výsledkem toho, že unifikační proces nebyl zcela ukončen.

Z uvedeného vyplývá, že písaři některé archaické jevy opouštějí, ale jiné v textech nacházíme v početnějších zbytcích, než dokládá tehdejší literatura krásná a odborná (srov. Cuřín, 1985). Je tedy možno se domnívat, že se tu postupně vytváří odlišný styl jazyka neliterárních památek.

Literatura

- CUŘÍN, F. Studie z historické dialektologie a toponomastiky Čech. ČSAV, Praha 1967.
CUŘÍN, F. Vyvoj spisovné češtiny. SPN, Praha 1985.
KOMÁREK, M. Historická mluvnice česká I, Hláskoslovi. Praha 1958.
LAMPRECHT, A. — ŠLOSAR, D. — BAUER, J. Historická mluvnice češtiny. SPN, Praha 1986.
OBERPFALCER, F. Jazyk knih černých, jinak smolných. Rozpravy České akademie, Praha 1935.
PORAK, J. Humanistická čeština. Univerzita Karlova, Praha 1983.
RACKOVÁ, M. K historické dialektologii severozápadních Čech. In: Sborník Pedagogické fakulty v Ústí nad Labem. Ústí nad Labem 1972, s. 5—38.
TRAVNÍČEK, F. Historická mluvnice československá. Melantrich, Praha 1935.

Z hláskoslovia rajeckého nárečia (sociolingvistický pohľad)

Miloslav Smatana

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

1. Pri sociolingvistickej charakteristike jednotlivých jazykových rovín rajeckého nárečia vychádzame z nasledujúcich predpokladov:

a) na prelome XIX. a XX. stor. fungoval v Rajci jazykový útvar, ktorý z dnešného pohľadu označujeme ako **pôvodnú formu rajeckého nárečia** (ďalej **PFRN**). Informácie o PFRN sme získali zo starších nárečových výskumov (Pastrnek, Vážný), zachovaných starých nárečových textov, z výsledkov výskumu atlasových projektov a pod.;

b) znaky PFRN sú vo väčšej či menšej miere prítomné aj v dnešnej, tzv. **formovanej podobe rajeckého nárečia** (ďalej **FPRN**), a to vo všetkých jazykových rovinách;

c) pri výskume súčasnej jazykovej situácie na nárečovom území je vhodné sklbiť synchronný pohľad na jednotlivé jazykové (nárečové) javy pri komunikácii rozličných skupín obyvateľov (výsledky vlastných heuristických nárečových výskumov a sociolingvistickej dotazníkovej akcie) s diachrónnym hľadiskom (interpretácia výsledkov starších nárečových výskumov);

d) jednotlivé nárečové javy sme skúmali pomocou trojice základných aspektov (a niektorých ich vzájomných kombinácií): generačného, teritoriálneho a sociálneho, s dôsledným zameraním na špecifiká mapovaného regiónu.

2. Hlavné hláskoslovné znaky PFRN

2.1. Vokalizmus

Pre vokalizký systém PFRN sú charakteristické nasledujúce znaky:

— nestabilná situácia vo výskyte reflexov za pôvodné **ort-**, **olt-** s circumflexovou intonáciou (*ráždzie*, *ražeň*, *laňi*, *laket/roždzie*, *rožeň*, *vloňi*, *lokec*) a reflexov **a**, **ä** za pôvodné nosové (nazálne) **ę** v krátkej pozícii po labiálnych (menej po nelabiálnych) konsonantoch (*mäso*, *past'*, *pät'*, *žriebä*, *d'esät/maso*, *pasc*, *pac*, *žriebla*, *dzesac*);

— prítomnosť **ia** na mieste pôvodného nosového **ę** v dlhej pozícii (*viac*, *piatek*, *robia*);

— jediná striednica **e**, ktorá vznikla zo starých jerov vokalizáciou vo všetkých pozíciách (*chrbet*, *buben*, *ven*, *ocet*; *deska*, *kotel*; *rež* (raž), *orel*, *ľen* (ľan); *piesek*, *koňec*, *veňec*, *se mnu*, *ze sebu*, *beze mňa* a pod.);

— krátkym samohláskam zodpovedajú dlhé protiklady **á**, **ó**, **é**, **ú**, **í**, ich platnosť majú aj dvojhlásky **ia**, **ie** a **uo**, resp. **vó** (s v-ovým pernozubným komponentom);

— prítomnosť **ia**, **ie** (*svieca*, *žiaľ*, *nalievá*, *nalial*);

— v gen. pl. fem. je **é** za **ie** po tvrdých spoluhláskach (*hodzinék*, *desék*, *slivék*), po mäkkých **ie** (*hrušiek*, *kožíek*), **é** v gen. a dat. adjektív (*dobrého*, *dobrému*, *božieho*, *božiemu*, *dobréj*, *pekněj*) a v podobách *susedéch*, *kováčéch*, *koláréch*, *Kavcéch*, *Mädovčíkéch* a pod.;

— krátke **e** v slovesách *žeňe*, *ňese*, *vľeče*, *veze*, *streže*;

— v miestach prirodzenej dĺžky je **ie**, **ia** (*smie*, *vie*, *smia*, *vedzia*), **e** za **i** v min. čase (*robel*, *-a*, *-o*, *-i*, *hovorel*, *učel tiež zedel*, *spadel*);

— **e** za **o** oproti strednej slovenčine (*se*, *ze*, *zedral*, *zebudzil*, *zezdal*, *žeb-rák*, *chlapček*, *šulek*, *paholek* a pod.);

— fonologicky využitá kvantita, neredukovaná platnosťou rytmického zákona, podporovaná charakteristickou melodikou a intonáciou (*bielí*, *čierní*, *dáva*) a pod.

2.2. Konsonantizmus

K hlavným typickým znakom konsonantického systému PFRN patrí:

— prítomnosť asibilácie vo všetkých pozíciách (*idzece*, *dzeci*, *cichí*, *ocec*, *kosc*, *dzakovac*, *ca* a pod.);

— zmena slabického **l** z pôv. skupín **tl̥t**, **tl̥t** na **u** v pozíciách po všetkých spoluhláskach okrem perných **p**, **b**, **v** (*duhí*, *dužoba*, *tustí*, *žuč*, *túsc* s *túkom*, *suza* a pod., okrem slov *vlk*, *plní*, *mlčac*);

— protiklad párov **l** — **l'**, **n** — **ň** (*blato*, *pól* — *ľudia*, *veľkí*; *konskí*, *buben*, *ľen* — *ňedám*, *koňe*, *slanina*)

— neutralizácia **v** na **f** pred neznelými spoluhláskami a na konci slova (*hňef*, *krf*, *fčela*, *fták*, *fkoľe*);

— dlhé **í**, **ř** (**í** sa vyslovuje mätko: *vlča*, *omľzac*; *osmrđzac*, *prška*, *vršek*);

— palatalizácia velár a s tým súvisiace zachovanie starých alternácií (*mančín*, *macošín*, *na lúce*, *v riece*, *v ruce*, *noze popri v ruke*, *nohe*);

— výskyt **dž** (*džubem*, *džgám*, *strídža*, *ráždzie*);

— prítomnosť skupín **šč-**, **čer-** (*ščascie*, *ščava*, *ščeká*, *čerieslo*, *čerebl'a*);

— časté elidovanie hlások **h** (*dám_o* = *dám ho*, *chid'_o* = *chyt' ho*, *ab_o* = *aby ho*) a **j** (*to vám_e*);

— zánik niektorých spoluhlások (najmä záverových zubodasnových **t**, **d**) medzi zubodasnovými konsonantmi v spoluhláskových skupinách **-stn-**, **-stl-**, **-zdn-**, **ždň-** (*krsní ocece*, *ščasliví*, *prázni*, *tížňovi*) a pod.

3. Transformácia PFRN

3. Transformovanie PFRN do novej FPRN v závislosti od vyššie spomenutých troch základných aspektov nám na hláskoslovnej rovine pomôžu ilustrovať tieto vybrané hláskoslovné prvky

1 prítomnosť/neprítomnosť *ä* vo vokalickej systéme ako jazykový jav reprezentujúci vo FPRN statické, ustálené, nevyvíjajúce sa prvky, no v PFRN pravdepodobne jav v štádiu zániku,

2 situácia výskytu reflexov za pôv *ort-*, *olt-* v prípadoch s cirkumflexovou intonáciou ako nestabilný prvok v oboch podobách RN a

3 prítomnosť asibilácie ako jedného z najpodstatnejších znakov PFRN, v súčasnom štádiu na ústupe

3.1. Staršie výskumy (porov. napr. Pastrnek, 1894, Vážný, 1934 a jeho dotazníkový materiál, Atlas slovenského jazyka I, 1968 a pod.) uvádzajú prítomnosť *a* vo vokalickej systéme rajeckého nárečia

Pastrnek na základe údajov svojich informátorov (Šujanský, Černiansky) zhodnotil fungovanie *ä* a uviedol rozsah používania jeho výslovnosti v Trenčianskej stolici podľa neho sa *a* vyslovuje v Stránskom, v Rajci a v celej hornej časti stolice, od V. Bytče až k Fačkovu (z vtedajšieho hľadiska pravdepodobne mierne nepresné, z hľadiska dnešného už neplatné zhodnotenie)

V Atlase slovenského jazyka I (1968, komentár s. 66, mapy s. 84–89) sú zaznamenané podoby *maso*, *pac* s poznámkou, že túto formu používa len staršia generácia, mladšia generácia používa podoby *maso*, *pac*. Ďalšie podoby s *ä* (*pasť*, *vakš*, *pac*, *vac*, *žriebe* a pod.) využívajú v obciach na juh od Rajca, v Rajci sú zaznamenané podoby s *a* (*pasc*, *vakš*, *pac*, *vac/viac*, *žriebe*)

V našich terénnych výskumoch sme výslovnosť *a* v Rajci nezaznamenali. Jej pozostatky sme zachytili v niekoľkých prípadoch u najstaršej generácie na juhu Rajeckej doliny (RD) *zarábalo*, *d'evadesiat*, *vac*, *vačšinu* a pod., no častejšie sa už i tu, ako ukazujú záznamy, vyskytujú podoby s inými reflexami *masiar*, *spáti*, *ziať*, *vác*, *zakeľ*, *prvie* a pod.

Zaujímavými sú odpovede účastníkov sociolingvistickej ankety (SLA, bližšie o ankete pozri napr. Smatana, 1992), ktorých kladné odpovede na výskyt *a* signalizujú fixáciu informátorov na písanú (spisovnú) podobu s prehnane zodpovednou snahou dodržať pravidlá spisovnosti. Samozrejme, že takýto prístup potom neodráža reálny stav. Je možné, že podobne postupovali aj informátori starších výskumných nárečových projektov. Tak mohlo potom dôjsť (postavené samozrejme hypoteticky) ku nežiaducej interpretácii skúmaných javov

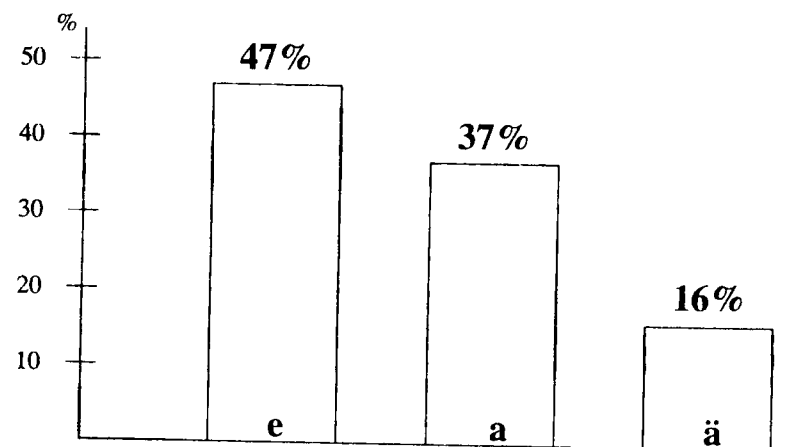
V SLA sme zaznamenali nasledujúce výsledky

a) *hovadzí* (18 %), *hovadzí* (39 %), *hovedzí* (42,5 %), *hovedzí* i *hovadzí* (0,5 %),

b) *pat* (28,5 %), *pet* (52 %), *pac* (16,5 %), *pat/pac* i *peť* (3 %),
c) *maso* (18 %), *maso* (44 %), *mezo* (36 %), *meso* i *maso* (1 %),
d) *pamat* (26 %), *peňiat* i *pamac* (21 %), *pamet* i *pamec* (51,5 %),
pomac (1 %), *pamac* i *pameť* (0,5 %)

V našich overovacích výskumoch sme sa presvedčili, že v prípadoch s *ä* ide v skutočnosti (v prevažnej väčšine prípadov) o *e*-ovú výslovnosť

Graf ukazuje priemerný percentuálny výskyt vyžívania *a* oproti podobám s inými reflexami:

Reflex *ä* zanikol u strednej a mladšej generácie na celom území RD. Sporadicky ho možno zaznamenať najmä u staršej generácie v niektorých obciach na juhu RD, častejšie sa však aj tu vyskytujú len fragmenty *a*-ovej výslovnosti. Jej výsledkom je prednejšia a vyššia samohláska než *a*, *ä*, pričom otvorenie úst je iba o niečo menšie ako pri *a*. Ako ukazuje graf, komplikovanejšiu výslovnosť úplne vytláčajú jednoduchšie varianty *a* (viac reprezentujúci PFRN, ku ktorému inklinujú zástupcovia staršej generácie, rajeckí rodáci, zo strednej generácie pracujúci v poľnohospodárstve a priemysle, tiež tí, ktorí trvale žijú so staršími v jednej domácnosti, ich deti, a deti prichádzajúce do mestských škôl z okolitých obcí) a k spisovnosti inklinujúci vokál *e* (typický pre predstaviteľov vzdelaneckej sociálnej vrstvy, pre mladšiu generáciu, najmä tých, ktorí na istý čas stratili s nárečím kontakt a pod.)

3.2. Typické stredoslovenské reflexy *rat-*, *lat-* za pôvodné *ort-*, *olt-* v prípadoch s cirkumflexovou intonáciou nachádzame južne od Rajca, napr. *rakita*, *ražďie/ražďie*, *ražeň*, *Rastoki/Rástoki* (názov oráčin záp. od Čičmi-

an), *rakitinka*; častejšie sme však i na tomto území zaznamenali znenia s o/ó, napr. *rvoslo to/rvostalo to* (Raj. Lesná), *rvoštinka* (kvások na kysnutie chlebového cesta; Fačkov, Čičmany), *rosporek* (Čičmany), *Piešové Rovne* (chotárny názov pri Čičmanoch) a pod. V Rajci sa popri formách s a (*ražďie*, *rakita*, *ražeň*) nachádzajú aj podoby s o (*rvosc*, *narvostel*, (*v*)loňi, *lokec*, *rosporek*, *rokita* a pod.

Podobnú situáciu zaznamenali aj staršie nárečové výskumy. V Atlase slovenského jazyka I. (1968, komentáre s. 63–65, mapy s. 75–83) sa za pôv. *ort-*, *olt-* uvádzajú podoby *rakita*, *rožeň*, smerom ku Žiline je častejšia podoba *ražeň*, podoby *rážd'ie*, *ruost/ruóst/ruosc* na celom území RD, *rós-parok* (Rajec), *ruosporok* (Fačkov, Čičmany), *ruozvora/ruózvora*, *rásocha/rasocha*, *lokeť* na celom území RD.

Informátori V. Vážneho (porov. Vážneho dotazníkový materiál) uvádzali nasledujúce podoby: *rakita*, *rokica* i *rokita*, *rožeň*, *rážd'ie* i *rážd'ie*, *rosc* (*roscem*, *rvosc*, ale aj *rasťem*, najmä v okolí Rajca), *rosporek*, *rázvora/rozvora*, *rásocha*, *rácoški* (na vidlách, na hrabliach), *lokec/-ť*, (*v*)loňi, *lonský rok*, *loňejší*. Rovnako boli zastúpené aj prípady *rostlina/rastlina*.

Autentickú situáciu a jej (dnes už predsa len menšiu) rozkolísanosť sme zmapovali v našich výskumoch a v SLA. Pomerne jednoznačné sú výsledky SLA, ktoré hovoria v prospech znenia *ražeň* (88 %) oproti *rožeň* (9 %); používanie oboch podôb uviedlo 1,5 % respondentov.

Podobná situácia je vo výslovnosti slova *rásť*: formy *rásť/rásc* uviedlo 85 %, *ruosc/ruóst/rvosc* 7,5 % a súčasné používanie oboch podôb uviedlo 6,5 % informátorov.

Používanie tvarov *lakeť*, *vlaňi* v porovnaní s konkurenčnými *lokeť/-c*, (*v*)loňi je takéto: podoby s a: (*v*)laňi 61 %, *lakeť/-cllchet* 15,5 %; s o: (*v*)loňi 36 %, *lokeť/-c* 78 %; obe: (*v*)loňi i (*v*)laňi 3 %, *lokeť* i *lakeť* 6,5 %.

Staršie formy (teda v PFRN znenia *loňi*, *rvosc*, *lokec* a pod.) používajú najčastejšie vekovo najstarší obyvatelia, žijúci a pracujúci v minulosti v mieste svojho bydliska, zamestnaní v poľnohospodárstve a priemysle, ale aj pôvodne nemajetné sociálne vrstvy obyvateľov. Približne rovnakým pomerom sú zastúpené vzorky respondentov stredného a najmladšieho veku: tiež sú najčastejšie zamestnaní v priemysle alebo v poľnohospodárstve, v niektorých prípadoch sú to žiaci ZŠ, ktorí denne dochádzajú do Rajca. Väčšinou ide o obyvateľov Rajca zamestnaných v mieste bydliska (stredná generácia); v prípade najmladšej generácie ide zväčša o informátorov denne dochádzajúcich do Rajca.

Uvedené príklady dokumentujúce súčasnú situáciu vo vývine pôvodných skupín *tort-*, *tolt-*, *ort-*, *olt-* teda ukazujú, že v prípadoch s pôvodnou psl. cirkumflexovou intonáciou je stav rozkolísaný a neustálený: v skupine *ort-* na výskyt konkurujúcich prípadov *ražeň* – *rožeň*, *ražďie* – *rožd'ie*,

rásť/-c – *rosc/rvosc*, *rastlina* – *rostlina* a pod. vplyvajú spisovné tvary vymenovaných slov umocňované stavom v susedných stredoslovenských nárečiach (najmä turčianska oblasť), hláska a je frekventovanejšia a postupne vytlača pôvodné o. V skupine *olt-* v prípadoch (*v*)laňi – (*v*)loňi, *lakeť/-c* – *lokeť/-c* je konkurencia hlásky o väčšia, pôvodná situácia je zatiaľ konzervovanejšia a jej prechod k spisovným tvarom pomalší.

3.3. Vari najtypickejším konsonantickým znakom PFRN je prítomnosť asibilácie vo všetkých pozíciách. Všetky staršie výskumy ukazujú zmenu ť na c, ď na dz v prípadoch *idzece*, *pradzem*, *dzesac*, *poscel'*, *ceplí*, *cetka*, *lakec/lokec*, *pac*, *pamac/pomac*, *smrc*, *kec*, *buc*, *cma*, *cicho*, *dzeci*, *hodzina*, *gazdzina'*; *na svece*, *ucierac*, *vicac*, *ca*, *ceče/čeče*, *čaški* a pod.

Súčasný výskum ukázal všeobecný ústup asibilácie: 70 % respondentov SLA vo výslovnosti nepoužíva asibiláciu, vo výslovnosti 25,5 % respondentov je asibilácia prítomná a asibiláciu striedavo využíva, resp. nevyužíva 4,5 %. Najväčší ústup asibilácie sme zaznamenali v podobách *piaci*, *pac/piaťi*, *peť*, najviac asibilácia zotrúva v pôvodných skupinách *t_b, *d_b (*lokec/lakec*), *ti, *di (*cicho*, *hodzina*, *svieci*) a v pôvodných skupinách *t_ě, *d_ě (*na svece*, *ucierac*, *dziefka*).

Situáciu môžeme modelovo priblížiť na výskyte tvarov *d'eti* 65 %, *dzeci* 32 %, obe formy 3 % (porov. tabuľky).

1.

	1GV	2GV	3GV	a	b	c	M	Ž
deťi	47%	65%	68,5%	74%	63%	39%	61%	68%
dzeci	47%	35%	28%	25%	25%	58%	34%	31%
obe	6%	—	3,5%	2%	13%	3%	4%	1%

GV = generačné vrstvy (1 = najstaršia — 60 rokov a viac, 2 = stredná — 35 až 59 rokov, 3 = najmladšia — 10 až 34 rokov)

a = respondenti žijúci a zamestnaní v Rajci

b = obyvatelia Rajca denne odchádzajúci za prácou

c = obyvatelia okolitých obcí denne dochádzajúcich za prácou do Rajca

M = muž

Ž = žena

2.

	Starš	A	B	C	D	E
deťi	33%	66%	—	73%	86%	65%
dzeci	67%	30%	100%	24%	14%	33%
obe	—	4%	—	3%	—	2%

Starš = staršie sociálne rozvrstvenie (dodnes funguje vo vedomí staršej a časti strednej generácie, predstavuje ho rozdelenie na tri podskupiny 1. bývalí remeselníci, obchodníci a vlastníci rôznych živností, 2. bývalí sedliaci a gazdovia, 3. bývalí nemajetní obyvatelia, t. j. robotníci, sluhovia, rôzni pomocníci a pod.)

Novšie sociálne rozvrstvenie predstavujú

A = pracujúci v priemysle

B = pracujúci v poľnohospodárstve

C = pracujúci v administratíve, zdravotníctve, komunálnych službách

D = zamestnanci kultúry a školstva

E = žiaci, študenti gymnázia, učňovských stredísk a ZŠ

K využívaniu spisovných podôb (avšak nie vždy v hyperkorektnej spisovnej výslovnosti) inklinujú najmä predstavitelia strednej a najmladšej generácie zamestnaní v meste, resp. tí, ktorí odchádzajú denne za prácou, viac ju využívajú ženy, pracujúci v administratíve, zdravotníctve, komunálnych službách a v kultúre a školstve. Zo školopovinných a študujúcich účastníkov výskumu sa ku podobám bez asibilácie prihlásilo 66 %, 17 % asibiláciu využíva (vo veľkej väčšine ide o žiakov, študentov pochádzajúcich z blízkych dedín, ktorí navštevujú rajecké školy). Asibiláciu zachováva najstaršia generácia, pracujúci v poľnohospodárstve a tí, ktorí denne dochádzajú do mesta. V 30 % prípadov je prítomná v jazykovom prejave zamestnancov z priemyselných odvetví.

Dôležitým momentom prítomnosti/neprítomnosti asibilácie je prostredie, v ktorom prebieha komunikačný akt, momentálna komunikačná situácia a status komunikujúcich (pričom rozhodujúcimi zložkami sú vek, pohlavie, regionálny a sociálny pôvod, vzdelanie, sociálne zaradenie — profesia, miera viazanosti na nárečové prostredie).

Asibilácia sa uplatňuje v domácom prostredí, v komunikácii medzi najbližšími príbuznými, resp. v uvoľnenom rozhovore blízkych priateľov, ako

prejav spontánnej, neviazanej komunikácie. Jej potláčanie zaznamenávame v oficiálnych a polooficiálnych rozhovoroch, v rozhovoroch s cudzou osobou, a v komunikácii mladšej generácie.

4. Záver

Ukávané tri sondy do hláskoslovja PFRN a jeho súčasnej formovanej podoby naznačili trend, akým sa PFRN transformuje.

Hláskoslovné nárečové prvky, ktoré boli v čase fungovania PFRN v štádiu ústupových zmien (ich reprezentantom v našej sonde bola prítomnosť **ä** vo vokalickej systéme), sú v súčasnej forme stabilizované v zmysle dokončenia ústupu. Ak teda predpokladáme v minulosti možný štvoruholníkový 6-členný systém krátkych vokálov, v ktorom oproti nízkemu zadnému vokálu **a** stál nízky predný vokál **a**, musíme konštatovať, že tento systém zanikol a postupne sa zmenil na trojuholníkový 5-členný vokalickej systém.

Frekvencia nestabilných hláskoslovných prvkov v oboch podobách rajeckého nárečia (v našom texte to bola situácia vo výskyte reflexov za pôvodné **ort-**, **olt-** v prípadoch s cirkumflexovou intonáciou) ukazuje v súčasnosti nárast vyživania tvarov inklinujúcich ku spisovnosti. Podobne je to aj v prípade najcharakteristickejších hláskoslovných nárečových prvkov (napr. asibilácia).

Aj keď zaznamenávame ústup nárečových prvkov, musíme podčiarknuť, že nie sme svedkami priamočiarej, jednoznačnej nivelizácie, ale skôr zložitého, špecificky motivovaného procesu, na ktorý vplyva najmä fakt, že relatívna zemepisná izolovanosť, pravdepodobne najväčší dôvod konzervácie väčšiny typických nárečových znakov, je dnes už minulosťou.

Naznačené sociálne a generačné skupiny obyvateľov sa najväčšmi podieľajú na procese transformácie PFRN na súčasnú FPRN, pričom nemalú úlohu v tomto procese hrá teritoriálny aspekt.

Literatúra:

PASTRNEK, F. Štúdium slovenčiny Slovenské pohľady, 13—17, 1893 až 1897.

Pastrnekov dialektologický materiál Literárny archív Matice slovenskej, Martin. SMATANA, M. Špecifiká jazykovej situácie v nárečovej oblasti Rajca (teoreticko-metodologická inštrukcia) Slovenská reč, 4, 1990, s. 213—221.

SMATANA, M. Sociolingvistická anketa a jej využitie pri výskume súčasnej jazykovej situácie v konkrétnej nárečovej oblasti (na materiáli nárečia Rajeckej doliny). In: Varia I. Materiály z I. kolokvia mladých jazykovedcov. Zost. M. Nábělková, M. Šimková. Bratislava, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1992, s. 77—82.

ŠTOLC, J a kol Atlas slovenského jazyka I Vokalizmus a konsonantizmus
Časť prvá Mapy Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1968 314 s — Časť druhá Úvod —
komentáre — materiály Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1968 200 s

VÁŽNY, V Nářeči slovenska In Československá vlastivěda 3 (Jazyk) Red
O Hujer Praha, „Sfinx“ Bohumil Janda 1934, s 219—310

Vážneho dotazníkovy materiál Archiv Dialektologického oddelenia Jazykoved-
ného ústavu L Štura SAV, Bratislava

Valaská Belá K hláskosloviu belianskeho nárečia

Iveta Šlabjarová

Jazykovedný ústav L Štura SAV, Bratislava

1 Obec Valaská Belá sa nachádza v oblasti hornej Nitry v Prievidzskom okrese V minulosti patrila aj do Ilavského okresu, bola súčasťou Nitrianskej župy Leží v južnej časti Strážovskej hornatiny v Belianskej doline s nadmorskou výškou okolo 482 m na hornom toku potoka Belianky Zaujímavosťou je, že má okolo 90 lazov Niektoré z nich su od centra obce vzdialene aj 5—6 km a prístup k nim je hlavne v zime neľahký

V súčasnosti má obec 2 619 obyvateľov a rozlohu 6 474 ha Najlepší prístup do Valaskej Belej je z Rudnianskej kotliny (smerom od Prievidze), ktorá sa napája na dolinu, v ktorej sa obec rozprestiera Touto trasou vedie hlavná cesta, ktorá pokračuje ďalej na Ilavu Týmto smerom premávajú aj pravidelné autobusové linky Obyvatelia Valaskej Belej však poznali a používali lesné chodníky, ktorými sa dostali cez hory aj do Trenčianskych Teplíc cez Dolnú Porubu Ďalšie cesty viedli smerom na Zliechov, Košecké Rovné a Čičmany do údolia rieky Rajčianky

1.1 Keďže kraj je tu hornatý, a preto aj málo úrodný, ľudia sa živili prevažne salašníctvom a chovom oviec, ale aj poľnohospodárstvom, vyrábali súkno, metly, poľnohospodárske náradie a košíky V 19. storočí sa rozšírilo sklenárstvo, ktoré nazývali *oknárstvo* *Oknári* chodili za zárobkom hlavne do Pešti, ale aj Eséku, Bukváru, Dolováru a Báčky, neskôr len na Dolnú zem a Moravu Vrávalo sa, že idú na *hauzírk* Niektoré ženy, volali ich *vajčárki*, sa živili tým, že skupovali vajcia, maslo a iné potraviny a chodili ich predávať do Trenčianskych Teplíc kúpeľným hostom Je to dôkaz, že skutočne poznali cesty cez hory (existujú dve), ktorými sa dostali do týchto oblastí

1.2.1 Prvá zmienka o existencii obce je v diele *Codex Diplomaticus Hungariae* z roku 1272 (Fejér, 1829), kde sa spomína Belapotok ako hrani-

ca medzi Košecou a Zliechovom O tom, ako Valaská Belá vznikla, sú len dohady, prípadne sa ťažujú povesti Najpravdepodobnejšia je verzia, že vznikla ako kopaničiarska obec v 12. storočí prisunom obyvateľstva z okolitých údelí V 14. storočí ju zasiahla valašská kolonizácia, o čom svedčí i as-tierska terminológia i názvy niektorých lazov (napr. *Pusnáci*, *Stachoviči*)

2.1.2 Z miestnej kroniky sa dozvedáme, že niektorí pastieri prišli až z Rumunska, ako napr. *Sikelovci*, o čom svedčí často sa vyskytujúce meno *Sickel* Maďarsky sa toto meno písalo *Székely*, čo znamenalo *Sikel* (Kronika obce Valaská Belá) Etymológiu mena *Sikel* možno hľadať aj v názve jedného z deviatich maďarských kmeňov — *Sikulov*, ktorí osídlili územie dnešného Maďarska v 9. storočí, podľa toho by kolonisti mohli byť aj maďarského pôvodu a obec mohla vzniknúť už skôr

2.1.3 V hornatom a vrchovitom povrchu chotára sa vyskytuje aj nepatrné množstvo striebra a olova Je možné, že v minulosti sa ich pokúšali ťažiť, o čom svedčia vyhlbené štôlne na úpätí niektorých vrchov Mohli tu byť aj nemeckí kolonisti, ktorí mali záujem o ťažbu Dôkazom tohto tvrdenia je výskyt nemeckých priezvisk (napr. *Brandenburg*) a nemecká lexika (*fertuxa*, *zilverka*, *štráfi*) Nemecká kolonizácia tiež mohla ovplyvniť tvrdú výslovnosť belianskeho nárečia

2.1.4 Valaská Belá mala niekoľko majiteľov, zväčša potomkov slovenského rodu Diviackych, ktorý sa pomaďarčil na Divéky Toto priezvisko je časté hlavne v Diviakoch nad Nitricou Medzi vlastníkov dediny patrili napr. Bošániovci, Rudnaiovci, Spléniovci, začas patrila aj nitrianskemu biskupovi Často ju napádali páni Košeckého hradu (Košecké Rovné, okres Považská Bystrica), ale v 16. storočí bola definitívne kráľovskou kúriou priznaná Ujfalušiovcom a Rudnaiovcom

2.1 Na etymológiu názvu obce sú rôzne názory Archaickejšia je pravdepodobne druhá časť názvu — *Belá* Spomína sa (okrem Fejerovho diela *Codex Diplomaticus Hungariae*) v r. 1324 ako *Belafelde* a v r. 1364 *Bella* (Vlastivedný slovník obcí na Slovensku, 1978) Ako *Bulaa* je zapísaná v súpise port (usadlostí) z r. 1553 a v tereziánskom súpise je *Bela* (Kronika obce Valaská Belá) Najpravdivejšia by mohla byť verzia, že toponymum *Belá* vzniklo podľa hydronymu *Belianka* (*Belanka*), ktorého pomenovanie je podľa bystrej bielej vody (biely — *beli* — *Belanka*, spis *Belianka*), lebo obec je rozložená na jej hornom toku Potok ďalej preteká Rudnianskou dolinou a vlieva sa do Rudnianskej priehrady, odkiaľ už vychádza a ďalej tečie dolinou ako Nitrica Na niektorých mapách sa však uvádza aj horný tok tejto rieky pod názvom Nitrica

2.2 Adjektívna časť toponyma *Valaská* je motivovaná zamestnaním obyvateľov — pasením oviec, salašníctvom a príchodom valašskej kolonizácie Celý názov obce sa však spomína až v r. 1808 — *Valaska Bela* (Vlastived-

ný slovník obcí na Slovensku, 1978), prípadne v r. 1828 v daňovom súpise — *Valaszka Bela*. Vyskytli sa aj pomenovania *Walaska Béla* a *Valaská Bělá* (Kronika obce Valaská Belá)

2 3 V ďalších rokoch boli zapísané tieto názvy obce 1773 *Bela*, 1786 *Bella*, 1808 *Bela*, *Valaszka Bella*, *Walaska Bela*, 1863 — 1898 *Valaszka Bella*, 1900 — 1913 *Belapotaka*, 1920 *Valašská Belá*, 1927 *Valaská Belá* (Majtán, 1972)

3 Nárečie Valaskej Belej je typickým príkladom hraničného nárečia. Netvorí jeden kontinuálny celok, ktorý možno stotožniť s celým územím dediny, ale diferencuje ju na dva nárečové celky. Na dolných lazoch sa hovorí hornonitrianskym nárečím ako v obciach Rudnianskej kotliny (Liesňany, Nitrianske Rudno, Diviaky nad Nitricou, Diviacka Nová Ves a i.). My sa však zameriame na hláskoslovie územia horných lazov a centra, ktorých nárečie má záposlovenský (zsl) charakter.

3 1 Príčin takejto diferenciácie je viac. Je to jednak hraničná poloha medzi stredoslovenským hornonitrianskym nárečím a záposlovenskými, konkrétne hornotrenčianskymi a dolnotrenčianskymi nárečiami, jednak dočasné administratívne zadelenie Valaskej Belej do Ilavského okresu, ale dôležitú úlohu zohral hlavne spôsob osídľovania. Smerom od Ilavy sa osídľovali horné lazy a centrum, dolné lazy boli osídľované od Prievidze a z už spomenutých dedín Rudnianskej kotliny.

3 2 Komplexnejším výskumom belianskeho nárečia sa doteraz nikto podrobnejšie nezaoberal. Najucelenejší obraz poskytuje Atlas slovenského jazyka (1981, 1984). Väčšiu pozornosť lexike venoval J. Nižňanský. Vypracoval dotazník zachytávajúci terminologickú zásobu na označenie ľudových jedál, ktorý vyplňal V. Uhlár (1973). Lexika pochádza z lazú Revište, kde sa tak isto ako na ostatných dolných lazoch hovorí makkým hornonitrianskym nárečím.

Okrajovo spomína Valaskú Belú aj E. Pauliny v práci *Fonologický vývin slovenčiny*, kde konštatuje, že belianske tvrdé nárečie vzniklo vplyvom valašsko-ukrajinskej kolonizácie ako napr. nárečie Važca vo východnom Liptove, Valaskej Dubovej na Orave aj nárečie východnej časti Gemera (Pauliny, 1963).

3 3 HLÁSKOSLOVIE. Pri opise fonologickej roviny nárečia centra a horných lazov Valaskej Belej uplatňujeme synchronno-diachronný opis, teda popri historickom vývine si všímame aj aktuálny stav niektorých javov, prípadne zmeny, ktoré nastali od posledných výskumov (zachytených prevažne v Atlase slovenského jazyka). 3 3 1 V belianskom nárečí je 5 krátkych a 5 dlhých samohláskových foném, ktoré tvoria trojuholníkové systémy

	a		á	
o	e		ó	é
u	i		ú	í

V porovnaní so spisovnou slovenčinou chýba v ňom ä, namiesto ktorého je a za pôvodnú nosovku ě v krátkej pozícii (*pamatám, pata*) a e v dlhej pozícii (*veččí, deveť*), príp. á (*vajčárka, xodá*), lebo neobsahuje ani diftong ia. Podobne ako v hornonitrianskom nárečí má však digtong ie (*pieraunice* — súčasť ženského ľudového odevu, *cievka*). V mnohých prípadoch neprebehla diftongizácia, a tak namiesto spis. ie je často e (*perká, odoberka*). Nevyskytuje sa ani diftong uo. Namiesto spisovného uo sa vyslovuje ó (*pójde, mój, vóla*) alebo vo (*kvon, kvol*), pričom je zreteľná pernozubná realizácia v, podobne ako v dolnotrenčianskych nárečiach. Za digtong iu je zväčša u ako v hornotrenčianskom nárečí (*lepšú, krajšú*).

Zistené hláskoslovné javy sa zväčša zhodujú s Atlasom slovenského jazyka, rozdiely sú len ojedinelé. Za psl. a sa napr. nerealizuje e v lexéme *geťe*, ale a (*gace*), ktoré pravdepodobne preniklo z dolnotrenčianskych nárečí.

Tvrdí, že sa najčastejšie vokalizoval na e miesto o (*veš, deska*). Podobne aj v slovách *ven, venku* nie je spisovné o (von). Častá je táto striednica aj v príponách *ek* (*stánek, obojek, predek*), v deminutívach pri vyrovnávaní pádov (*zubeček, slivečka, polievečka*). Striednicou za tvrdý jer je tiež vkladné é v G pl. fem. (*frajerék, slivék, štepék*). Z ďalších vkladných vokálov je doložené napr. e (*veter, kufer*).

Z iných reflexov sa napr. skupina *ort-, olt-* zmenila na *rat-, lat-* (*rásपोrek, laket*), ie v lexéme dievka (dievčinka) sa monoftongizoval na í (*dívčinka*), podobne smie → *smí*, aj v ukazovacích zámenách tie, tí → *tí*; tieto, títo → *títo* (rovnaký tvar sa používa pri neutrách aj maskulínach).

3 3 2 KONSONANTIZMUS. Konsonantický systém belianskeho nárečia má takúto štruktúru

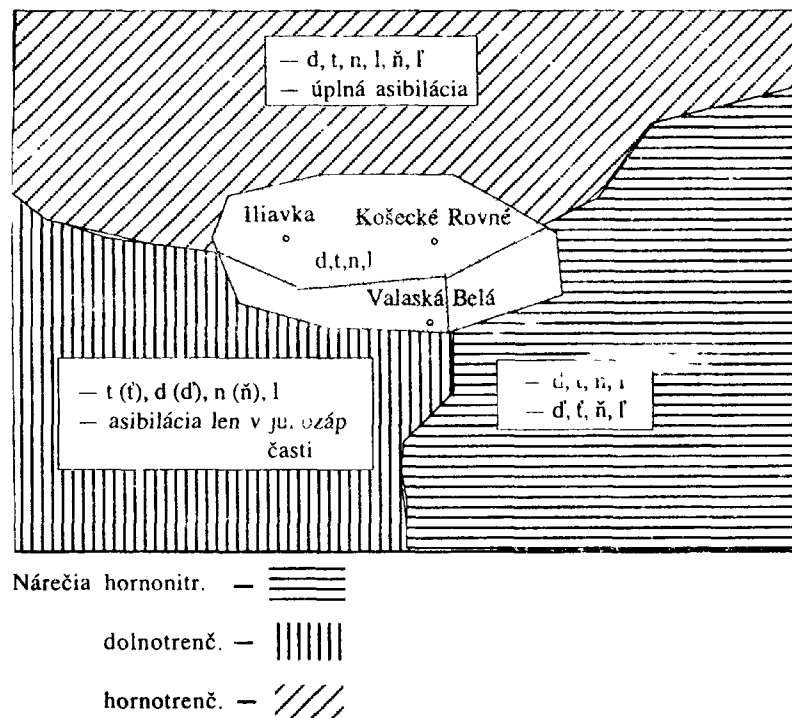
p	b	f	v		m	r	j
k	g	ch	h		n	l	
t	d						
c	dz	s	z				
č	dž	š	ž				

Ako vidno zo schémy, systém vôbec neobsahuje makké konsonanty *d', t', ň, l'* (*detti, neni, tela*). V prípade, že sa vyskytnú, je to už vplyv spisovnej slovenčiny alebo hornonitrianskeho nárečia. Starší ľudia používajú ich len sporadicky. Asibilácia sa v tejto oblasti nevyskytuje, iba v lexéme *gace*, ktorá je pravdepodobne prevzatá z hornotrenčianskeho nárečia. Valaská Belá, Košecké Rovné a Ilavka tvoria akýsi mikroareál s výskytom len tvrdých konsonantov *d, t, n, l* (porov. obr. č. 1 na s. 118).

V mnohých lexémach existuje aj bilabiálne *u* (*pieraunice, cievka*) na mieste pernozubného *v*. Bilabiálne *u* sa vyskytuje aj v l-ovom participii za *l* — *bou, modliu, kradeu*, ale zväčša prevláda zsl. forma *-el* — *robel, učel, xodel*. Výslovnosť *u* pravdepodobne prenikla z dolných lazov.

Častý je výskyt zdvojených spoluhlások, hlavne pri zmene *dl* → *ll* (*privjelli*, *villička*, *jelliška*), *dn* → *nn* (*jenna*, *sannút*), pôsobením asimilácie sa mení aj *di* → *ti* (*odáito*, *pretim*), *čš* → *čč* (*mlaččá*, *večči*).

Medzi ďalšie znaky patria napr.: namiesto *ch* sa vyslovuje *k* (*kceš*, *skoval*, *varek*), pričom spoluhlásková skupina *chc* sa vyslovuje ako *st*, napr. v slove *nestet*, skupina *št* je s tvrdým *t* (*šťasní*, *ešte*). Záverové konsonanty *d*, *t*, *k* zanikajú hlavne na asimilačných miestach na začiatku a v strede slova (*volude*, *de*, *neská*), *v* zaniká pred konsonantmi na začiatku slova (*šecko*, *tedi*, *lani*, *ždi*), ale i v strede v spoluhláskovej skupine (*naštíviti*). Ojedinele sa vyskytne aj disimilácia na diaľku, napr. zmena *r* → *r* → *r* → *l* v slove *hand-a*. 4. V súčasnosti sa už klasický dialektologický výskum, ktorého cieľom bolo vyčerpávajúco zbierať všetky znaky skúmaného nárečia, nedá robiť. Vplyvom spisovného jazyka mnohé postupne zanikajú a v teréne často zostávajú k dispozícii len reliktvy vytrácajúcich sa znakov, na základe ktorých je ťažko

Obr. č. 1.

zrekonštruovať pôvodný stav nárečia. Ďalší výskum by preto mal byť zameraný na opis súčasnej jazykovej situácie na konkrétnom nárečovom území s využitím moderných sociolingvistických metód (porov. Smatana, 1992).

Literatúra

Atlas slovenského jazyka I. Vokalizmus a konsonantizmus. Časť prvá — mapy. Časť druhá — úvod, komentáre, materiály. Spracoval kolektív pod vedením J. Štolca. I. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1984; II. Flexia. Časť prvá — mapy. Časť druhá — úvod, komentáre. Spracoval J. Štolc. I. vyd. Bratislava, Veda, vydavateľstvo SAV 1981.

KRAJČOVIČ, R.: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 343 s.

Kronika obce Valaská Belá.

KROPILÁK, M. a kol.: Vlastivedný slovník obcí na Slovensku. III. Bratislava, Veda 1978. 536 s.

SMATANA, M.: Sociolingvistická anketa a jej využitie pri výskume súčasnej jazykovej situácie v konkrétnej nárečovej oblasti (na materiáli nárečia Rajeckej doliny). In: Varia I. Materiály z Kolokvia mladých jazykovedcov konaného v Modre — Piesku 21. — 22. októbra 1991. Bratislava, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1992, s. 77 — 82.

PAULINY, E.: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1963. 360 s.

RIPKA, I.: Dolnotrenčianske nárečia. Bratislava, VEDA 1975. 278 s.

Kategória ustálenosti v historickom frazeologickom fonde

Alexandra Rajčanová

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

O frazeologický systém je v poslednom období v synchronnom lingvistickom výskume pomerne výrazný záujem, názory na presné vymedzenie a charakteristiku frazeológie sa však (niekedy až diametrálne) rôznia. Napriek tomu nachádzame pri definovaní základných kategoriálnych príznakov vo väčšine teórií styčné body. Frazéma a idióm je podľa F. Čermáka „nemodelové a ustálené syntagma prvků, z nichž aspoň jeden je z hľadiska druhého členom extrémne omezeného a uzavretého paradigmatu (formálne a väčšinou i sémanticky)“ (Čermák, 1993, s. 45). František Miko podáva komplexný

model funkcie frazémy ako **ustáleného** obrazu konkrétnych a frapantných životných, telesných, duševných a vecných situácií, dejov, javov a vlastností, ktorý výstižnejšie a pregnantnejšie vyjadruje a hodnotí typické, spravidla ťažko zachytiteľné životné a ľudské situácie, javy, činy, ich pohnútky, príčiny, následky, okolnosti, problémy, ľudské a vecné vzťahy a vlastnosti, a to s osobitným expresívnym a citovým zaujatím hovoriaceho, s prípadným ironickým, komickým a napokon aj estetickým vyznením. Toto vymedzenie v Mikovom chápaní zachytáva '**ustálený** obraz' ako základ frazémy a zdroj jej funkcie, funkciu frazémy (vyjadrovaciu a výpovednú), vecný denotát frazeologických jednotiek ako ich vlastný, cieľový význam a pridružené funkčné aspekty (expresívnosť, citovosť, ironia, komika) (Miko, 1989, s. 107). V Slovníku ruskej frazeologickej terminológie (Slovar russkoj frazeologičeskoj terminologii, 1992, s. 89) sa uvádza definícia, podľa ktorej frazeologická jednotka je a) relatívne **ustálené**, reprodukovateľné, expresívne spojenie lexém s (spravidla) celostným významom, b) **ustálené** spojenie slov s obohatenou (осложненной) sémantikou, ktoré sa netvorí podľa generatívnych štruktúrno-sémantických modelov voľných spojení, c) jazykova jednotka, ktorá je produktom frazeologizácie, v jazyku reprodukovateľná v ľubovoľnom rečovom akte ako hotová jednotka so zložitejšou organizáciou než slovo.

Vo všetkých troch definíciách — ako aj u ďalších autorov (napr. Mlacek, 1984; Skladaná, 1993) — je explicitne uvedená ako základný, vždy prítomný kategoriálny príznak **ustálenosť**. Tieto definície frazeologickej jednotky s využitím príznaku ustálenosti možno úspešne aplikovať predovšetkým v synchrónnom výskume frazeologického systému. Historický frazeologický fond, ktorý je predmetom nášho záujmu, je špecifický, čo si vyžaduje aj modifikovaný prístup. Ak sa pri súčasnom frazeologickom fonde tenduje k jeho tezaurovitému spracovaniu, možnosti poznania historického frazeologického fondu úplnosť spracovania vylučujú.

Historický jazykový fond slovenčiny, ktorý je predmetom súčasného výskumu a spracovania (primárne so zameraním na Historický slovník slovenského jazyka, sekundárne na rozličné špecifické, zatiaľ väčšinou parciálne výskumy), predstavuje kartotéka vybudovaná na základe úplnej alebo výberovej excerpcie písomných pamiatok predovšetkým z 15 — 18 storočia. Rozsah tejto kartotéky neurčuje ohraničený kánon textov — vzhľadom na široké časové vymedzenie vzniku analyzovaných písomností a aj geopolitické začlenenie slovenského jazykového prostredia v čase, keď tieto písomnosti vznikali, by bolo stanovenie konečného kánonu textov ohraničujúce a ochudobňujúce. Na základe tejto historickej kartotéky vzniká sekundárna kartotéka frazeologického materiálu, ktorá zákonite tiež predstavuje iba časť reálneho historického frazeologického fondu — je teda vzhľadom na pred-

pokladaný dobový repertoár frazeologizmov neúplný. Ďalšie ohraničenie materiálu predstavuje aj fakt, že písomné pamiatky zväčša nie sú výraznejšie nasýtené frazeologizmami (čo, samozrejme, neplatí všeobecne). Výdatným zdrojom frazeologického materiálu by boli iste ústne prejavy, čo však je pri budovaní historického (jazykového) fondu absolútne irelevantné. Z tohto všetkého vyplýva, že na analýzu frazeológie z 15 — 18 storočia máme k dispozícii objektívne len oklieštenú materiálovú bázu.

Fragmentárnosť dochovaného materiálu spôsobuje, že v historickom fonde nenastáva, resp. nastáva len zriedkavo moment opakovania rovnakej frazeologickej jednotky, pričom opakovanosť — aj synchrónne — je potvrdením, dôkazom ustálenosti ako jedného zo základných kategoriálnych príznakov frazeologizmu. Podľa F. Čermáka čím je frazéma frekventovanejšia, tým je ustálenejšia a tým je menšia aj pravdepodobnosť výskytu jej variantov (Čermák, 1992, s. 47). Ďalej hovorí, že „význam komponentu, t.j. samostatného komponentu a tým i tento komponent sám lze stanovit pouze na základě dostatečné analogie v opakovaném výskytu, na tomto základu stojí všechny jazykové jednotky včetně slov“, teda „izolovaný a tedy neanalogický výskyt neznamená v jazyce nic“ (c. d., s. 49). Z uvedeného vyplýva, že ak chceme frazeologickú jednotku formálne a sémanticky presne vymedziť, potrebujeme na to jej dokázateľne opakované používanie (použitie) v jazykových prejavoch. Pokiaľ však jednotka v texte nefunguje, nepoužíva sa opakovane, nemôžeme ju presne identifikovať a jej **ustálenosť** môžeme len predpokladať. Tým vzniká jeden z najmarkantnejších problémov pri identifikácii (verifikácii hypotetických) frazeologických jednotiek v historickom jazykovom fonde, najmä pri ich odlíšení od metafor, čiže pri odlíšení obraznosti **ustálenej** od obraznosti aktuálnej. Pretože „frazém je ve většině případů — což je poznámka diachronní — jen specifickým pokračováním existence metafor v jazyce, které se v něm ujaly a zůstaly v něm, protože metafora má v jazyce univerzální výskyt“ (Čermák, 1992, s. 47). V slovenskej frazeologickej teórii rieši tento problém J. Skladaná, ktorá podáva zatiaľ najkomplexnejší obraz historického frazeologického fondu slovenčiny. V zásade predkladá dva určujúce smery, ktorými sa možno pri verifikácii hypotetických frazém uberať. Prvým je súčasné jazykové vedomie, v ktorom doposiaľ funguje daná frazeologická jednotka v nezmenenej podobe, resp. minimálne zmenená. Druhé riešenie sa realizuje na osi ustálenosť — variantnosť, variantnosť sa podľa J. Skladanej vzťahuje iba na formálnu stránku, a teda obsah frazémy, jej celostný význam musí zostať zachovaný (Skladaná, 1993, s. 31). Takto možno sledovať istý štruktúrno-sémantický model frazém, pre ktorý je typický jeden sémantický príznak vyjadrený rozličnými spôsobmi. Potom na základe viacerých variantov slovného spojenia s totožným významom, ktoré prislúchajú do jedného štruktúrno-sémantického

modelu, možno určiť identitu frazémy (Skladaná, 1993, s. 45). Do týchto frazeologických radov však možno zaradiť len určitú časť frazeologického materiálu.

Excerpovaný materiál ukázal prítomnosť troch rámcových skupín frazeologizmov. Sú nimi

a) frazémy fungujúce v súčasnom jazyku v nezmenenej, resp. minimálne zmenenej podobe, napr.

nech se matka y zubamy y nechtami toho testamentu držy PUKANEC 18 st¹ (za každú cenu, stoj čo stoj),

wezmy nohy na plece, i g gdi spessně SiN 1678 (utekaj, ponáhľaj sa),
žaden na čele napsane nemame KT 1753 (neprehrádzame výzorom, na prvý pohľad),

wer tehda gisotně, že co pissem, z prsta sem newisál PP 1734 (nevy-myslel som si),

b) frazémy, ktoré možno zaradiť do štruktúrno-sémantického modelu na základe sémantického príznaku

z dluhým nose m karhány podstupitj mosime MP 1718 (zahanbení),

wisecy nosy obesily LACLAVÁ 1718 (zostali zahanbení),

z povesením nose m musil umlknuti BR 1785 (zahanbení),

c) jednotky, ktoré hypoteticky považujeme (z rozličných dôvodov) za potenciálne frazeologizmy, ale možnosť verifikácie sa zužuje, pretože nespĺňajú už vyššie spomínané podmienky a vo vyexcerpovanom materiáli existuje len jeden doklad, čím nie je signalizovaná opakovanosť, a teda ani ustálenosť ako kategoriálny príznak frazeologickej jednotky. Ide napríklad o frazeologizmy

kto chce zenamy hraty na chłupatecz, warug se czesneku, nebo vmensuge a dussy wykal MT 17 st (súložiť),

w kalneg wode k sweg strane ribj lowiti si chcel DuH 1723 (z nejasnej situácie ťažiť vo svoj prospech),

(teológovia) *dotud dułi na kamen, že roku 1580 na swetlo widali psanu o konkordij kńyhu* PP 1734 (usilovali sa),

Humfredus a za ným Vithakerus rýkagu, že Aeriusa cyrkew s nýkdi do počtu kacýruw nekládla, ale wssak tratá sslapag a daleko hadzagu topolowi tluček PP 1734 (mýlia sa);

y to powedel, že tu paničku na mlgeko obratil KRUPINA 1740 (priviedol do druhého stavu),

¹ Za citáciou dokladu uvádzame skratku rukopisu, z ktorého doklad pochádza. Použili sme skratky Historického slovníka slovenského jazyka (HSSJ) a uvádzame ich v zozname použitých prameňov v zátvorke za bibliografickým údajom. Pri dokladovaní materiálu uvádzanom v texte využívame zásady upravovaného diplomatického prepisu, ktorý je definovaný v úvodných statiach HSSJ.

vzal si ženu z Moravy, mala vlčie bachory PV 18 st (bola stále hladná, veľa jedla),

Na základe vyššie uvedeného možno konštatovať, že ustálenosť ako základný kategoriálny príznak fungujúci v synchronnej frazeológii nemožno pri historickom frazeologickom materiáli chápať rovnako, jej dominantnosť sa vzhľadom na ťažko dokázateľnú a mnohokrát iba hypotetickú platnosť oslabuje a do popredia musia vystupovať iné kategoriálne príznaky. Až tie potom môžu byť určujúcimi vo verikačnom procese pri identifikácii hypotetických frazeologických jednotiek.

Literatúra

ČERMÁK, F. Povaha univerzálnosti vo frazeológii a idiomatice. In: Frazeológia vo vzdelávaní, vede a kultúre. Zborník materiálov z II. medzinárodnej frazeologickej konferencie Nitra 14–16. september 1992. Ed. E. Krošláková. Nitra, Vysoká škola pedagogická 1993, s. 45–52.

Historický slovník slovenského jazyka I (A–J), II (K–N). Red. M. Majtán. Bratislava, Veda 1991, 1992. 536 s. a 616 s.

MIKO, F. Aspekty literárneho textu. Nitra, Pedagogická fakulta 1989. 206 s.

MLACEK, J. Slovenská frazeológia 2. vyd. Bratislava, SPN 1984. 159 s.

SKLADANÁ, J. Frazeologický fond slovenčiny v predpisovnom období. Bratislava, Veda 1993. 176 s.

Slovar russoj frazeologičeskoj terminologii. Red. V. M. Mokijenko. Mannheim, Hrsg. Josip Matešić 1992. 136 s.

Pramene

BAJZA, J. I. René mládenca príhody a skusenosti. Bratislava, J. M. Landerer 1785. I 343, 7 s. II 288 s. (BR).

DUBNICZAY, Š. Eductus coluber tortuosus. Wiwedeny točliwi had, totiž z geskyně kacýrskego pokryctwy a ossemetne činěneho, naproti včenj katolicke mu pomluwání podwodny prorok z ruchem owčim pod wimyslenym gmenem Anti-Dubniczay okrtý, wnitřně pak wlk hitawj a had přiřiz gedowaty w neprawem včenj swém sem y tam se točjcy lutheránsky predykant. Tmava, Univ. tlač 1723. 28, 416 s. (DuH).

KABARECZ, J. Z. Tres et triginta sermones pro variis extraordinariis occurrentiis combinati et dicti ab A. R. D. Joanne Zacharia Kabarecz, doctissimo ac zelosissimo animarum curatore Laksár et Újfaluensí verbi divini praedicatoris, st. theol. doctore ex autographo eius parati et transumpti. 1753. 911, 8 s. Rkp. v UK v Prahe, sign. 2 D 165 (KT).

MACZAY, A. Panes primitiarum aneb Chleby prwotnj lačněgjcým slova božjho dussem predložené, to gest Kazne na nedele celeho roku wybormýmy conceptu z rozličnych knh wytaženými k snadnému pochopenj náležite wyprawené. Tmava, F. Gall 1718. 16, 856, 2 s. (MP).

Methodica tractatio de peste una cum remediis praeservativis et curativis ex Petri Bayeri medici Taurinensis libro de peste excerpta. 17. stor. 169 s. Rkp. v súkr. vlastníctve. (MT)

PÁZMÁNY, P.: Kv prawde wodyci predchvdce, kterého zepsal a w uherskem gazyku dwakrát witlačyti dal, nagprw leta Páně 1613, po druhe 1623 Peter Pazmáňy. Na obecnu slowenčinu obraceni od gedneho kneza z Towarizstwa Gežjssoweho. 1734. 1111 s. Rkp. v UK v Budapešti, sign. A 79. (PP)

Piesne a verše pre múdrych i bláznov. Red. J. Minárik. Bratislava, Vydavateľstvo Tatran 1969. 616 s. (PV)

SINAPIUS-HORČIČKA, D.: Neoforum Latino-Slavonicum, Nowy trh latinsko-slowensky, na kteremž se nekeré do hospodarstwý slowenskeho potrebné towary prodayne nachazegj. b. m. t. 1678. 96 s. (SiN)

Vytlačil Ofprint, Magnetová 11, 830 00 Bratislava z tlačových podkladov pripravených v Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV
Náklad 100 ks – pre vnútornú potrebu